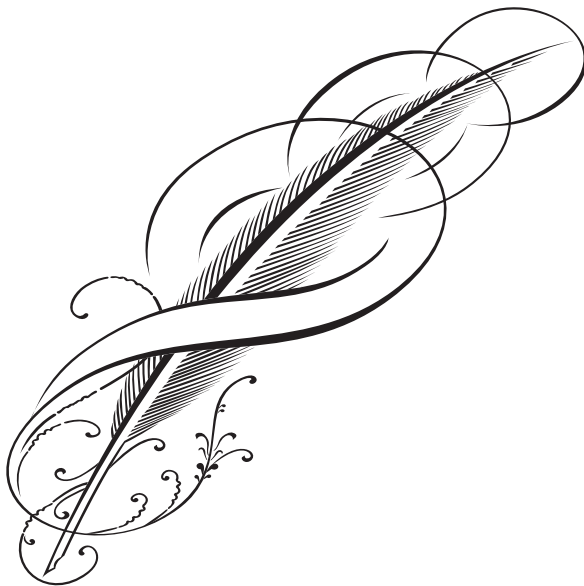

*Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

ISSN 2079-9691

**ХАРКІВСЬКИЙ
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК**

Випуск 17

Харків-2018

УДК 930 (082.1)

Харківський історіографічний збірник. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – Вип. 17. – 160 с.

У випуску наукового збірника зібрано статті з широкого кола проблем теорії та історії історичної науки та освіти.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історіографією.

**Збірник є фаховим виданням у галузі історичних наук
(Наказ МОН України № 1328 від 21.12.2015 р.)**

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 13 від 17 грудня 2018 року)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. Посохов С. І. (головний редактор); д-р іст. наук, проф. Астахова К. В.; д-р іст. наук, проф. Богдашина О. М.; д-р іст. наук, проф. Журба О. І.; канд. іст. наук, доц. Івашенко В. Ю.; д-р іст. наук, проф. Каплін О. Д.; канд. іст. наук, доц. Кісельова Ю. А. (відповідальний секретар); канд. іст. наук, проф. Куделко С. М.; д-р іст. наук, проф. Орлов І. Б.; канд. іст. наук, доц. Павлова О. Г.; д-р іст. наук, проф. Петровський В. В.; д-р іст. наук, проф. Сінкевич С. Г.

Редакційна рада:

д-р іст. наук, проф. Астахова В. І. (Харків) – голова; д-р., доц. Дроснева Е. (Софія); д-р іст. наук, проф. Зашкільняк Л. Й. (Львів); д-р іст. наук, проф. Колесник І. І. (Київ); д-р іст. наук, проф. Корзун В. П. (Омськ); д-р іст. наук, проф. Кравченко В. В. (Едмонтон); д-р іст. наук, проф. Маловічко С. І. (Москва); д-р іст. наук, проф. Меньковський В. І. (Мінськ); д-р іст. наук, проф. Пиріг Р. Я. (Київ); канд. іст. наук, проф. Попова Т. М. (Одеса); чл.-кор. РАН, д-р іст. наук, проф. Репіна Л. П. (Москва); канд. іст. наук, доц. Румянцева М. Ф. (Москва); д-р іст. наук, проф. Удод О. А. (Київ).

Адреса редакційної колегії: 61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет, кафедра історіографії, джерелознавства та археології (5-56); тел. +380577075251; e-mail: historiography@karazin.ua

На обкладинці використано літографію «Вічні птахи» члена Національної спілки художників України Н. С. Вербук.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 8073 від 29.10.2003 р.

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2018

Проблеми теорії та методології

УДК93/94:165.63[(4)17.024.4+(477)165.84]

О.А. Удод

Институт історії України НАН України

**ИСТОРИК ЯК ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ**

У статті аналізується світовий та європейський досвід діяльності фахових істориків як публічних інтелектуалів, обґрунтовується висновок, що наявність спільноти публічних інтелектуалів є визначальною ознакою громадянського суспільства. Розглядаються проблема взаємодії істориків із сучасними українськими медіа, роль ЗМІ у формуванні репутації вчених та їх символічного капіталу.

Ключові слова: публічний інтелектуал, інформаційний простір, публічна історія, інструменталізація історії, інтелектуальний майданчик.

Удод А. Историк как публичный интеллект: европейский опыт и украинские реалии

В статье анализируется мировой и европейский опыт деятельности профессиональных историков как публичных интеллектуалов, обосновывается вывод, что наличие сообщества публичных интеллектуалов является определяющим признаком гражданского общества. Рассматривается проблема взаимодействия историков с современными украинскими медиа, роль СМИ в формировании репутации ученых и их символического капитала.

Ключевые слова: публичный интеллект, информационное пространство, публичная история, инструментализация истории, интеллектуальная площадка.

Udod Oleksandr. Historian As a Public Intellectual: European Experience And Ukrainian Realities

The article analyzes the world and European experience of professional historians as public intellectuals, and concludes that the presence of the community of public intellectuals is a decisive feature of civil society. The problem of interaction of historians with modern Ukrainian media, the role of mass media in shaping the reputation of academics and their symbolic capital is considered.

Keywords: Public Intellectual, Information Space, Public History, Instrumentalization of History, Intellectual Platform.

Астаховські читання понад чверть століття (з 1992 року) є знаним історіографічним форумом, що асоціюється в Україні та за її межами із найвищими взірцями наукового життя. Високі історіографічні стандарти конференції, присвяченої професору В.І. Астахову (1922–1972), дозволяють глибоко опанувати будь-яку сучасну наукову проблему. В умовах, коли ряд ознак свідчать про кризу гуманітаристики, падіння престижу історичної науки та освіти, маргіналізацію фахової історіографії, надзвичайно важливим є звернутися до проблем репутації історичної науки, престижу історика, стану символічного капіталу окремих її представників. Ініціювання кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (професор С.І. Посохов) розгляду теми «Символічний капітал історика»¹ набуло особливого значення, адже стосується більш загального питання про соціальну довіру до науки в цілому.

Звернення до проблеми взаємодії історії та історика із суспільством за посередництва публічного простору та засобів масової інформації актуалізує на більш високому рівні, що відповідає стану інформаційного суспільства, досить традиційні, або навіть «вічні» питання історіографічної науки про роль історії й істориків у суспільстві, тезу про те, що історія – це, насамперед, історики, про стосунки історика і влади, та зрештою, про символічний капітал історика. Відхилення від матеріалістичного тлумачення поняття «капітал» призвело до появи в науковій літературі нового терміну – «символічний капітал». Увів у науковий обіг поняття «символічний капітал» як епістемологічну метафору відомий французький філософ і соціолог, представник постструктуралізму П'єр Бурдьє (1930–2002). На сьогодні ще не існує розвиненої теорії символічного капіталу, що складає певні труднощі на шляху подальшої концептуалізації поняття, єдиного конвенціонального тлумачення терміну «символічний капітал». Здебільшого символічний капітал, разом з капіталом культурним та соціокультурним, відносять до категорії когнітивних видів капіталу, а разом з капіталом інформаційним – до спекулятивних форм капіталу [12]. Але безсумнівним є те, що символічний капітал, перш за все, ґрунтується на отриманій освіті, загальній культурній компетентності, експертному впливові, тобто владі, заснованій на знанні й визнанні авторитетності цього знання іншими людьми [18, с. 67].

¹ XV Астаховські читання, що відбулися 28 вересня 2018 р., були присвячені темі «Символічний капітал історика» (від ред.).

Виходячи із такого розуміння суті символічного капіталу, можна визначити статус історика як публічного інтелектуала, адже ключовими ознаками його (історика) публічної (громадської) діяльності є здатність впливати на суспільні процеси своїми знаннями, здобутою освітою, загальною культурою, фаховою компетентністю. Науковий інтерес для української історіографії становить також світовий, насамперед європейський, досвід публічних інтелектуалів, в першу чергу істориків, а також обґрунтування тези, що наявність спільноти публічних інтелектуалів є визначальною ознакою громадянського суспільства. Для реалізації такого дослідницького завдання розглядаються його структурні компоненти: історик як публічний інтелектуал, умови діяльності публічних інтелектуалів, функції і шляхи становлення публічних істориків, інтелектуальні майданчики, взаємодія істориків із засобами масової інформації.

Українська історіографія за останні два десятиріччя накопичила значний науковий доробок, який правомірно можна вважати теоретико-методологічною основою, дослідницьким інструментарієм для вивчення проблеми діяльності істориків як публічних інтелектуалів та апробації вірогідних висновків із означеної теми. Ґрунтовно досліджені питання про роль історії (як науки, світогляду, національної пам'яті і т.д.) у суспільстві, про взаємодію історика і влади (найбільш помітною стала колективна монографія Інституту історії України НАН України «Історик і Влада», за ред. В.А. Смолія, Київ, 2016 р.). Про роль істориків у формуванні сучасного наративу, артикуляції тези «історія – це історики» йдеться у ґрунтовній монографії Г.В. Касьянова «Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди» (К., 2018). Українські історики розділяють позицію американського історика Алана Мегілла щодо поділу історіографії на три види в залежності від її ролі у суспільстві і громадянської (політичної) позиції історика – афірмативну (стверджувальну), дидактичну і аналітичну. За висновками Г.В. Касьянова ідеальним варіантом історичної політики, характерної для плюралістичних суспільств із розвиненою, усталеною демократією – це вільне співіснування всіх трьох типів історії, історіографії, де афірмативна і дидактична історії виконують свої функції, без претензій на прерогативи аналітичної історії, а вона, відповідно, вільна у своїх рефлексіях щодо перших двох [8, с. 35].

Для дослідження теми побутування історії у суспільстві та діяльності публічних інтелектуалів історики використовують методи

психоісторії. До цієї проблеми звернулися учасники конференції в Європейському університеті в Санкт-Петербурзі 15–17 січня 2013 р. на тему «Російське суспільство в пошуках публічної мови: вчора, сьогодні, завтра». Подолання синдрому публічної німоти є неодмінною умовою становлення спільноти публічних інтелектуалів [3]. Новий погляд на роль історії у суспільстві демонструє Іван Курілла (Європейський університет в Санкт-Петербурзі): «Історія тепер вважається повноправною частиною сучасності... В сучасній ситуації – в суспільстві перемігшого презентизму – історики неминуче стають професіоналами і в питанні про те, як сучасність справляється з наявністю в ній минулого. Це відноситься і до урегулювання конфліктів, які тягнуться з минулого, і до менеджменту історичних травм, і до ставлення сучасних поколінь до історичної спадщини» [10, с. 152].

Зовсім не тривіально лунає традиційне питання «якщо історія не підкоряється ніяким твердим законам і передбачити її майбутній курс неможливо, для чого тоді її вивчати?» із вуст автора трилогії «Sapiens. Коротка історія людства», Номо Deus. Коротка історія майбутнього», «21 урок для 21 століття» Ювіля Ноя Харарі. А відповідь його цілком вкладається в популярну нині концепцію «подолання історії»: «Головна їхня місія [істориків] – знайомити нас з можливостями, які ми звичайно не розглядаємо. Вони вивчають минуле не для того, щоб ми його повторили, а для того, щоб ми від нього звільнилися... Вивчення історії має мету ослабити хватку минулого... Вивчення історії не підкаже нам, який зробити вибір, але воно, в крайньому випадку, постачає нам варіанти вибору» [16, с. 74–75].

На початку 2000-х рр. в Україні набули поширення історіографічні праці європейських та американських істориків, у яких обґрунтовується роль публічних інтелектуалів у суспільстві, детально аналізується їхня діяльність у публічній сфері, реакція суспільства на дії істориків та політичний вимір їх позиції. Найбільш відомі є праці Кристофа Шарля «Інтелектуали у Франції: Друга половина XIX ст.», Річарда Познера «Публічні інтелектуали: дослідження за нападу», Яна-Вернера Мюллера «Німецькі інтелектуали: уніфікація і національна ідентичність» [9]. 11 квітня 2015 р. у Києві на Книжковому Арсеналі відбулася презентація останньої книги видатного палестинського інтелектуала Едварда Саїда (1935–2003) «Гуманізм і демократична критика». Одна із провідних тез книги звучить так:

«Роль інтелектуала – діалектична: протистояти, викрити та просвітити дискусію, кинути виклик і де й коли тільки можна перемогти як вимушене мовчання слабких, так і тиху поведінку невидимої влади, що вже стала нормою» [7].

Очевидним є висновок, що на сучасному етапі розвитку історичної науки і суспільства, коли суттєво змінилося призначення історії (її предметом стає не минуле, а **використання** минулого в сучасності), історики повинні стати публічними інтелектуалами. Позитивну тенденцію в середовищі українських істориків відзначив дослідник Ворлодимир Склокін, опублікувавши в 2014 р. у «Критиці» тематичну статтю із красномовною назвою «Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні» [15] та прочитавши публічну лекцію в Центрі міської історії (м. Львів) на тему «Історики як публічні інтелектуали: випадок пострадянської України» [14].

Як же виглядає на сьогодні в Україні ситуація із формуванням спільноти публічних інтелектуалів у середовищі професійних істориків? На нашу думку, простежується кілька характерних тенденцій, певних висхідних положень, що визначають зміст процесу перетворення істориків у публічних інтелектуалів.

По-перше, в українському суспільстві спостерігається чітко виражене негативне ставлення до політичної діяльності, недовіра до органів влади, що накладає негативний відбиток на ставлення до історії, яка інструменталізується, та до істориків, які досить часто, традиційно, займають позицію адвокатів такого політичного режиму. Значний резонанс як у суспільстві, так і в професійному середовищі мала «надихаюча київська промова» всесвітньо відомого інтелектуала, нобелівського лауреата, одного із засновників держави Ізраїль Шимона Переса (1923–2016р.), яка була проголошена ним 13 вересня 2015 р. З вуст непересічної особистості пролунали жорсткі слова щодо ролі історії та істориків: «Не намагайтеся вирішити проблеми минулого, я не знаю, чи це взагалі можливо. Минуле взагалі не грає ніякої ролі... У минулого немає ні майбутнього, ні надії... На історію не можна покладатися. Історики були промовцями у королів і тих, хто був при владі – вони говорили те, що потрібно» [11].

Досить скептично ставиться до спроб істориків увійти до публічної сфери визнаний авторитет із цих питань Г.В. Касьянов. На його думку, «у 1990-і роки в історичному цеху виник своєрідний

«розподіл праці»: переважна більшість істориків, що займалися історією України..., перетворилися на своєрідних «нативістів», для яких афірмативно-дидактична історія стала основою професійного буття. Меншість, що, як правило, ознайомлена з досягненнями «західної» історіографії...опинилася у стані прихованого, а іноді й явного конфлікту з більшістю – зокрема, і з приводу суспільних функцій історії та крайнощів національного майстер-нарративу, який уже функціонував як символічний капітал частини правлячого класу і культурних еліт» [8, с. 192]. Зважаючи на такий різноплановий спектр ідеологічних установок і професійних орієнтирів істориків, важко зорієнтувати дослідників на однаково позитивне ставлення до діяльності у публічній сфері. «Дедалі популярнішою стає роль історика – «публічного інтелектуала» – робить висновок Г.В. Касьянов – фах історика вимагає дуже об'ємної, рутинної, неквапливої кабінетної роботи, обдумування гіпотез, тривалого збирання і опрацювання інформації – це все погано поєднується з функціями публічного інтелектуала. Останній, згідно зі специфікою жанру, зобов'язаний оперативно реагувати на злобу дня. Можливо, через це тип публічного інтелектуала не дуже поширений у цьому професійному середовищі» [8, с. 196–197]. На думку Г.В. Касьянова, роль публічного інтелектуала, варто вважати запозиченням з іншого типу культури, а тому, очевидно, вплив українських публічних інтелектуалів неспівмірний з впливом їх польських чи французьких колег. Отже, в цій позиції (за Г.В. Касьяновим), публічна діяльність і публічний інтелектуал інтерпретуються і як функція (роль), і як особливий тип історика.

У зв'язку із активізацією в Україні історичної політики, що асоціюється із прийняттям чотирьох меморативних законів у квітні 2015 р. та новим етапом діяльності реформованого Українського інституту національної пам'яті, посилилось у суспільстві і професійному середовищі істориків негативне ставлення до пропаганди історичних знань, інструменталізації історії з політичною метою, а також до залучення істориків у сферу публічної діяльності. Українські історики ще не готові відокремити власне професійну, наукову, академічну діяльність від пропаганди, просвітництва, популяризації. Професійна мова істориків має суттєво відрізнятися від мови політиків, коли вони говорять на теми історії. Історик повинен слідувати принципам професійної дисциплінарної об'єктивності,

дотримуватися певних процедур і протоколів, визнаних професійною спільнотою. Ось чому з долею іронії, але справедливо сприймається сентенція Г.В. Касьянова з цього приводу: «Як тільки не дотримуються [професійних стандартів] – goodbye, ти вже не історик, ти вже публічний інтелектуал, публіцист, пропагандист, хто завгодно, але не називай себе істориком – науковцем. Не називайте В'ятровича істориком. Він є державним службовцем і політиком» [2]. Займатися професійною історіографією і не зважати на історичну політику, що реалізується різними політичними силами в Україні, стало неможливим. А отже і становлення спільноти істориків-публічних інтелектуалів буде ще довго залежати від суспільно-політичної ситуації в країні. Тільки розвинене громадянське суспільство, а не олігархічна модель побудови держави, здатне покликати до активної публічної діяльності справжній інтелект.

По-друге, українському суспільству сьогодні, як ніколи раніше, потрібні публічні інтелектуали, щоб протидіяти негативній тенденції деінтелектуалізації суспільного життя, падінню престижності знань, освіти. «Необхідність наявності спільноти публічних інтелектуалів – це не чиясь забаганка, – писав Сергій Грабовський, – Новоевропейська цивілізація зуміла істотно випередити всі інші цивілізаційні «материки» у розвитку саме тому, що оптимальним чином задіяла той колосальний ресурс, який становить розумність, раціональність» [4]. Розвиток інтелектуальної праці та науки мають бути максимально дистанційовані від поточних політичних забганок та безпосереднього державного контролю. Ефективний розвиток національної держави як модерного явища можливий тільки тоді, коли держава дозволяє й заохочує вільний інтелектуальний пошук, який сам визначає свої завдання, незалежно від чиновників та бізнесменів. Вільний інтелектуал – це рушійна сила цивілізації. Публічні інтелектуали – це люди розумової праці, які мають певне публічне ім'я й авторитет і мають достатню відвагу та компетентність висловлюватися з найрізноманітніших суспільно-важливих питань. Публічні інтелектуали задають суспільству не лише інтелектуальні, а й певні моральні стандарти мислення та поведінки.

Українським публічним інтелектуалам не бракує інтелектуальності, але їм бракує публічності. Причина – сучасний стан інформаційного і освітнього простору в Україні. Олігархізація засобів масової інформації суттєво обмежує свободу слова, нівелює академічні

свободи, викривляє ринкове ціноутворення теле- та радіоефіру. Пробитися із науковим академічним продуктом в телеефір є практично неможливим. Низькі стандарти політичної культури, відсутність справжніх дискусій у відкритому ефірі призводять до того, як висловився історик Андрій Портнов, «що телеефір перетворює інтелектуала на клоуна»[13].

По-третє в середовищі українських істориків намітилася позитивна тенденція щодо освоєння публічної сфери. Подолання синдрому «публічної німоти» – це нелегкий і тривалий процес, що характерний не тільки для України. Відомий ізраїльський історик Ювал Ной Харарі у своїй книзі «21 урок для 21 століття» узагальнив позицію науковців щодо публічної сфери діяльності: «Науковцям, зі свого боку, варто брати значно більшу участь у поточних публічних дебатах. Вони мають безстрашно добиватися, щоб їхні голоси почули, коли дебати точаться навколо їхньої сфери знань, чи то медицини, чи історії. Мовчання не нейтральність: це підтримка статус-кво. Звичайно, вкрай важливо продовжувати академічні дослідження й публікувати результати в наукових журналах, які читають заледве кілька експертів. Однак так само важливо представляти найновіші наукові теорії широкій громадськості через науково-популярні книжки й навіть через майстерне використання мистецтва й фантастики» [17, с. 304].

Українські історики перетворюються на публічних інтелектуалів за умови зростаючого суспільного попиту на наукові історичні знання, які могли б протистояти медійній історії та іншим позанауковим формам знань про минуле. Завдяки розвінчанню псевдонаукових концепцій, «якбитології» (за Д. Шурхалом), нарощуванню нових знань про раніше табуйовані сторінки вітчизняної історії стали добре відомими у суспільстві сучасні українські історики С.В. Кульчицький (дослідження Голодомору, радянської політичної системи), В.Ф. Верстюк (Українська революція 1917–1921 рр.), Ю.І. Шаповал (Політичні репресії в Україні, реабілітація жертв тоталітаризму), М.В. Попович (історіософське осмислення української історії ХХ «червоного» століття), Я.Й. Грицак (політична історія модерної української нації, філософські есе про сучасну українську історію) та ін. стали реальними публічними інтелектуалами.

У вересні 2018 р. у Львові в межах 25-го форуму видавців було презентовано збірку есеїв українських інтелектуалів «Нова Європа» [5]. Один із організаторів і авторів цього проекту публічний інтелектуал

історик Я. Грицак давно спеціалізується у жанрі есе (найбільш популярний серед публічних інтелектуалів). В 2015 р. вийшла його авторська збірка есеїв «Куди рухається світ», в якій пояснив своє кредо як публічного інтелектуала: «...я повернувся до України, але не до науки. І замість писати наукові тексти, я взявся за блогування. На мою думку, писання коротких текстів на злобу дня мало тоді сенс насамперед... Першою є спроба поставати українську проблематику у світовий контекст... Мене найбільше приваблює й переконує така тема: якщо хочеш вийти з пастки бідності, треба подолати минуле... Як історик я відчуваю себе щасливим, що живу в часи і в країні, коли й де вирішується майбутнє Європи і, правдоподібно, цілого світу, – і своїми текстами, у міру сил й можливостей, я можу бути причетним до цієї великої історії. Це почуття компенсує мій жаль щодо ненаписаних наукових статей і монографій» [6, с.7–9].

По-четверте, одним із найважливіших шляхів перетворення українських істориків у публічних інтелектуалів є підвищення їх ролі як еспертів. Не тільки питання історичної освіти, а й проблеми законодавства, засади державної історичної політики мають проходити ретельну наукову експертизу. Обурення громадськості викликає ситуація, коли інституції, які не уповноважені здійснювати експертизу, беруться за аналіз, наприклад, підручників та грубо втручаються в наукову і освітню сферу (останній приклад – тиск на авторів підручника з історії для 10 кл. М. Мудрого і О. Аркушу). Історикам не вдалося довести суспільству, що Український інститут національної пам'яті не є науково-дослідним інститутом, не проводить дослідження в галузі історичної науки і не може мати жодного стосунку до історичної освіти.

По-п'яте, сформованість спільноти істориків-публічних інтелектуалів буде залежати від солідарності самих істориків, здатності до об'єднання і діяльності в рамках громадських організацій. В 2018 р. в Україні відновила діяльність Українська академія історичних наук як всеукраїнська громадська організація. Активно йде процес створення і підтримка інтелектуальних майданчиків («Критика», «Zaxid – net», «Збруч», «Лікбез», «Historians» та ін.). Звичайною практикою має стати самопрезентація істориків, їх присутність у соціальних мережах (Василь Расевич).

По-шосте, українське суспільство з участю істориків-публічних інтелектуалів має пройти нелегкий шлях від повсюдної і

всеохоплюючої інструменталізації історії до історизації сучасного суспільного життя. Історики повинні донести до суспільства загальне наукове бачення розвитку України в контексті викликів і тенденцій XXI ст. За оцінкою Римського клубу, світ вступив в епоху «нового Просвітництва», тобто фундаментальної трансформації мислення, результатом якої має стати цілісний світогляд. «Стовпами» нового Просвітництва Римський клуб бачить синергію – пошук мудрості через примирення протилежностей і баланс. Нова філософія передбачає зміну ставлення до релігії: відкинувши релігію, нинішнє покоління обірвало зв'язки з мудрістю, накопиченої людством з моменту виникнення Homo sapiens сто п'ятдесят тисяч років тому [1]. Подібні виклики українське суспільство, українська наука можуть перебороти тільки за умови подолання синдрому «публічної німоти» і формування повноцінної спільноти істориків – публічних інтелектуалів.

1. «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети». Доповідь Римського клубу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://matrix-info.com/2018/01/11/come-on-yak-kapitalizm-korotkozorist-i-urbanizatsiya-rujnuyut-planetu/>
2. «Де-факто наш алгоритм творення традиції і досі перебуває у 19-му столітті, ми – там, на 100 років позаду»: розмова з Георгієм Касьяновим про історичну політику в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukraine.politicalcritique.org/2018/08/06/de-fakto-nash-algorithm-tvorenniya-traditsiyi-i-dosi-perebuvaye-u-19-mu-stolitti-mi-tam-na-100-rokiv-pozadu-rozмова-z-georgiyem-kasyanovim-pro-istorichnu-politiku-v-ukrayini/>
3. «Синдром публичной немоты»: история и современные практики публичных дебатов в России / отв. ред. Н. Б. Вахтин, Б. М. Фирсов. – М. : НЛЮ, 2017. – 424 с.
4. *Грабовський С.* Чи потрібні Україні публічні інтелектуали? [Електронний ресурс] / С. Грабовський. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/chy-potribni-ukrayini-publichni-intelektualy>
5. *Грицак Я.* Європа – це криза / Я. Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/2018/Hrytsak_europa-ce-kriza.htm
6. *Грицак Я.* Куди рухається світ / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2015. – 192 с.

7. *Едвард Саїд*. Публічна роль інтелектуалів [Електронний ресурс] / Е. Саїд. – Режим доступу : <https://commons.com.ua/uk/publicna-rol-intelektualiv/>
8. *Касьянов Г.В.* Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди / Г.В. Касьянов. – К. : Laugus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. – 420 с.
9. *Кристоф Шарль*. Интеллектуалы: программа действий [Электронный ресурс] / К. Шарль. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2005/03/29/sharl1/>
10. *Курилла И.И.* История, или Прошлое в настоящем / И.И. Курилла. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2017. – 167 с.
11. Мрійте про більше. Надихаюча київська легендарного Шимона Переса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nv.ua/ukr/publications/mrijte-pro-bilshe-najbilsh-nadihajucha-mova-zakrivsja-sogodni-jaltinskogo-forumu-68450.html>
12. *Переслегин С.* Когнитивные формы политики / С. Переслегин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru/geopolitics/partii/cognitiv-project>
13. *Портнов А.* Телеєфір перетворює інтелектуала на клоуна [Електронний ресурс] / А. Портнов. Режим доступу : https://ms.detector.media/mediaprosvita/mediaosvita/andriy_portnov_teleefir_peretvoryue_intelektuala_na_klouna/
14. Публічні інтелектуали. Хроніка подій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/1409-14-08-18-volodymyr-sklokin/>
15. *Склокін В.* Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні політики / В. Склокін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://krytyka.com/ua/articles/stayuchy-publichnumy-istoryky-yak-publichni-intelektualy-u-postradyanskiy-ukrayini?page=3>
16. *Харари Ю.Н.* Homo Deus. Краткая история будущего / Ю.Н. Харари ; пер. с англ. А. Андреева. – М. : Синдбад, 2016. – 496 с.
17. *Харакі Ю.Н.* 21 урок для 21 століття / Ю.Н. Харари. – К. : Форс України, 2018. – 416 с.
18. *Ярема А.І.* Символічний капітал: підходи до інтерпретації поняття / А.І. Ярема // Вісник Львівського університету. Серія соціальна. 2009. – Вип. 3. – С. 66–74.

Історія та історикi

УДК 930:929 Ковалевський: 001.83

Е. Н. Богдашина

Харьковский национальный педагогический университет имени Г. Сковороды

**М.М. КОВАЛЕВСКИЙ: ОСОБЕННОСТИ ИНТЕГРАЦИИ УЧЕНОГО
В МИРОВОЕ НАУЧНОЕ СООБЩЕСТВО**

В статье проанализированы обстоятельства, мотивы и итоги научной и преподавательской деятельности ученого за пределами Российской империи последней четверти XIX – начала XX вв. В частности, характеризуется лекторская работа выдающегося историка и социолога в ведущих университетах мира. Показано его активное участие в работе различных научных организаций, симпозиумов и т.п. Особое внимание уделено организации в Париже в 1901 г. М.М. Ковалевским Российской высшей школы общественных наук, его дружбе со многими известными учеными.

Ключевые слова: М.М. Ковалевский, научное сообщество, Российская высшая школа общественных наук.

Богдашина О.М. М.М. Ковалевський: особливості інтеграції вченого у світове наукове співтовариство

У статті проаналізовані обставини, мотиви та підсумки наукової та викладацької діяльності вченого за межами Російської імперії останньої чверті XIX – початку XX ст. Зокрема характеризується лекторська робота видатного історика та соціолога у провідних університетах світу. Показана його активна участь у роботі різних наукових організацій, симпозиумів тощо. Особлива увага приділена організації у Парижі у 1901 р. М.М. Ковалевським Російської вищої школи суспільних наук, його дружбі з багатьма відомими науковцями.

Ключові слова: М.М. Ковалевський, наукове співтовариство, Російська школа суспільних наук

Bogdashyna O. M. Kovalevsky: Specific of Integration of the Scientist in the World Academic Community

The author analyses the circumstances, motives and results of scientific and teaching activity of M. Kovalevsky outside the Russian Empire during the last quarter 19th – early 20th centuries. In particular, the lecturer's work of the prominent historian and sociologist at the leading universities of the world is characterized. His active participation in the work of various academic organizations, symposiums is shown. Special attention was paid to the organization of the Russian school of social sciences in Paris in 1901 and his friendship with many well-known scholars.

Keywords: M. Kovalevsky, Academic Community, Russian Higher School of Social Sciences.

Педагогическая и научно-организационная деятельность М.М. Ковалевского за пределами Российской империи получила определенное освещение в источниках и литературе. Первые упоминания об этом аспекте жизни М.М. Ковалевского содержатся в опубликованных еще при жизни ученого и вскоре после его смерти статьях (преимущественно справочного или мемуарного характера) [34–35; 40–41 и др.]. Предметом внимания советских ученых становилась работа Российской высшей школы общественных наук (РВШОН) во главе с М.М. Ковалевским с упоминанием о прочитанных В. И. Лениным лекциях в этом вузе. Советские авторы бегло упоминали о лекторской деятельности М.М. Ковалевского в различных европейских и американских университетах [4; 36 и др.]. Среди новейших работ [5; 10; 33; 37 и др.] отметим труды Д. А. Гутнова о Российской высшей школе общественных наук (далее РВШОН и об одном из ее организаторов [8–9 и др.], В. Т. Болатаева о педагогическом опыте М.М. Ковалевского [2–3] и статью Д. Чильяни, где достаточно детально показано стиль жизни ученого [42].

Однако ряд вопросов остались вне поля зрения предыдущих исследователей. Так, недостаточное, на наш взгляд, внимание уделено обстоятельствам вхождения М.М. Ковалевского в мировое научное сообщество, отсутствует даже в новейших трудах характеристика ряда аспектов его организационной деятельности (особенно по созданию и дальнейшей работе РВШОН).

Для более глубокого исследования избранной темы необходимо первоначально охарактеризовать педагогические воззрения М.М. Ковалевского. Ученый верил «в силу и даже спасительность просвещения и культуры как средства от всех зол», считая, что «гораздо действеннее писать статьи, чем бросать бомбы» [34, с. 116].

Именно университетам М.М. Ковалевский отводил главную роль в «воспитании и всестороннем развитии подрастающих поколений» [24, с. 89]. Например, он так писал о роли Харьковского университета в формировании своего мировоззрения: «Университету я обязан... моим общим развитием. Он вызвал во мне известные запросы, породил определенные научные воззрения, дал направление моей не только теоретической, но и практической деятельности, оказал на меня не только образовательное, но и воспитательное влияние. И всего этого он достиг не одними лекциями и практическими занятиями, но и открытием мне возможности тесного товарищеского

общения, возможности кружковой работы с людьми, для которых не менее меня было дорого выработать себе определённое мирозерцание с помощью чтения и живого обмена мыслей» [24, с. 88]. Поэтому он считал неправильным «сводить роль университетов к одним лекциям и семинариям, относиться к студентам как к посторонней публике, с которой профессор входит в непосредственное общение только на экзамене, препятствовать образованию между слушателями научных кружков и сходок, запрещать им посещение лекций на других факультетах, кроме избранного ими, отказываться от всякого личного обмена мнений с ними, от подачи им советов и литературных указаний» [24, с. 88]. «Раннюю специализацию» он называл «вредной»: «Те, кто пожелает посвятить себя научной работе и углублению в избранный ими предмет, найдут для этого достаточно времени в годы, предшествующие магистерскому экзамену и работе над диссертацией... Даже для специальности необходима возможно широкая общая подготовка» [24, с. 88–89].

В статье о Московском университете 1870-х – 1880-х годов М.М. Ковалевский, подытоживая в 1910 г. личный преподавательский опыт, писал: «Я вынес из своего продолжительного общения со студентами то впечатление, что они ценят в профессоре труд, затрачиваемый им при исполнении своих обязанностей, ... простоту и товарищеское отношение, ... приравнивать студентов только к слушателям – значит не только устранять возможность всякого воспитательного на них влияния профессоров, но и порождать в них желание пореже показываться в университете; ведь удобнее лежать в постели и читать печатные конспекты» [23, с. 220].

М.М. Ковалевский неоднократно ратовал за высшее женское образование в России [15; 18; 22].

М.М. Ковалевский считал, что университеты должны «подготовить деятелей будущих работоспособных Дум – Государственной и городских, и не менее работоспособных членов земских управ и собраний» [30, с. 2].

Российская полиция была убеждена, что М.М. Ковалевский близок не только к либеральным, но и революционным кружкам в России и за рубежом, ибо «оказывал разные услуги революционерам, сочувствуя вообще революционному движению как за границей, так и в России» [7, л. 5]. Приказом министра народного просвещения И.Д. Делянова от 31 июля 1887 г. М.М. Ковалевский был

«уволен без прощения» из Московского университета с должности профессора кафедры государственного права европейских держав задним числом (со 2 июня 1887 г.) [23, с. 195; 38, л. 17 об.–18]. И.Д. Делянов так объяснял увольнение М.М. Ковалевского: «Лучше иметь преподавателя со средними способностями, чем особенно даровитого человека, который, однако, несмотря на свою учёность, действует на умы молодёжи растлевающе» [34, с. 28].

После отдыха летом 1887 г. в своем имении (Двуречный Кут Харьковской губернии) Максим Максимович добровольно выехал за границу, поскольку не видел для себя возможности публичного свободного изложения своих мыслей в университетах империи, особенно после введения университетского устава 1884 г. [27, с. 204–205; 21]. Начались годы добровольной эмиграции (1887–1905 гг.), которые сам ученый назвал своим «научным и литературным скитальчеством» [21].

Дружба и научное сотрудничество с учеными разных стран способствовали удачному интегрированию М.М. Ковалевского в систему европейской науки и образования. Широкий круг друзей и просто знакомых в научном мире объясняется не только знакомствами собственно в стенах университетов, редакциях журналов, на конференциях и т. п. М.М. Ковалевский осознанно стремился познакомиться с некоторыми из них. В частности, известно, что для первой встречи с некоторыми учеными он просил рекомендательные письма от их знакомых. Широта и глубина познаний М.М. Ковалевского, его умение быть интересным собеседником приводили к тому, что после первой встречи ученые становились если не друзьями, то хорошими приятелями.

Лишь единственный раз такой способ знакомства со знаменитостью привел первоначально к неудаче. Зимой 1874–1875 г. К. Маркс недружелюбно принял в своем кабинете М.М. Ковалевского. Максим Максимович ушел «с решимостью никогда не возвращаться» [24, с. 183]. Однако, пребывая «на водах в Карлсбаде» (август–сентябрь 1875 г.) К. Маркс и М.М. Ковалевский вместе провели почти две недели «за неимением другого общества» [24, с. 183]. Теперь, приезжая в Лондон, М.М. Ковалевский посещал еженедельно К. Маркса, а по воскресеньям Ф. Энгельса [24, с. 191].

В Париже Максим Максимович решил по-другому знакомить ученых между собой: в одном парижском кафе он снимал рабочий

кабинет, где и происходили встречи. В.А. Вагнер вспоминал, что М.М. Ковалевскому «хотелось бы видеть всех сотрудничающими и помогающими друг другу выполнять свои общественные и научные задачи» [34, с. 99]. И далее о взглядах М.М. Ковалевского: «При каждом подходящем случае он высказывал сожаление о том, что факультеты наших университетов с годами все более и более обособляются: ...естественники незнакомы с гуманитарными науками, словесники и юристы с естествознанием ...Отсюда бесконечные споры и вражда; отсюда бесполезная борьба вместо сотрудничества, даже в вопросах просвещения» [34, с. 99].

Кроме русского Максим Максимович блестяще знал английский, французский, немецкий, итальянский языки. Он мог писать и читать на классической и средневековой латыни, древнегреческом, старонормандском, испанском и шведском языках [34, с. 30]. В частности, старонормандский язык был необходим ученому для изучения источников по истории Англии раннего средневековья [34, с. 30].

Хорошее знание языков дало М.М. Ковалевскому возможность читать лекции в Англии, Италии, Франции, США и Швеции. По инициативе С. В. Ковалевской в 1888–1889 годах Максим Максимович начал читать в Стокгольмском университете спецкурс «Очерк происхождения и развития семьи и собственности». С 1888 года ученый 10 лет читал в Оксфордском университете курс «Современные обычаи и древние законы в России». С 1895 г. М.М. Ковалевский 10 лет читал лекции в Новом университете (Брюссель) на разные темы, в том числе: «Развитие народного хозяйства в Западной Европе», «История экономического развития Европы и России». Во второй половине 1890 – начале XX в. профессор читал также лекции в Свободном колледже социальных наук в Париже.

М.М. Ковалевский сыграл большую роль в организации Международной школы на Всемирной выставке в Париже 1900 г., прочитав ряд лекций по истории и культуре народов, проживающих на территории Российской империи [20].

После прекращения работы Международной школы М.М. Ковалевский предложил нескольким ее участникам создание РВШОН. Для создания ее материальной базы он выделил 10 тысяч франков (для сравнения: слушатели платили 10 франков в год) [14, с. 6].

В Париже осенью 1901 г. в здании Сорбонны (rue Sorbonne, 16) открылся первый русскоязычный вуз за пределами империи – Рус-

ская высшая школа общественных наук. В Распорядительный комитет вошло 5 человек: президент (И.И. Мечников), два вице-президента (М.М. Ковалевский и Е.В. де Роберти), Генеральный секретарь (Виктор Анри) и его помощник. Распорядительный Комитет организовывал работу школы, в частности решал кого приглашать для чтения лекций [9].

Согласно принятым во Франции правилам функционирования вольных школ в РВШОН был создан *Comité de perfectionnement* (Комитет по усовершенствованию). По приглашению М.М. Ковалевского и других организаторов школы в его состав вошли бывший премьер-министр и министр образования Леон Буржуа, академики: Анатолий Леруа-Болье, Пьер-Эжен Бертело, Г. Парис, Фуилье, Элизе Реклю, И. Психари, Теодюль Рибо, Габриэль Тард; профессора: Франсуа Олар, Шарль Сеньобос, Фердинанд Бюиссон, Альфред Эспинас; популярный писатель Эмиль Золя и другие известные деятели науки и просвещения [10, с.12].

Работа РВШОН началась 1 (14) ноября 1901 г. с лекции М.М. Ковалевского о происхождении американской гражданственности, что, по мнению лектора, «позволит познакомить слушателей с началами английского государственного и общественного строя и с особенностями американского» [39, с. 157].

Преподавательский состав насчитывал 50 человек. Вместе с профессорами Ю.С. Гамбаровым и М.М. Ковалевским в этом учебном заведении работали и другие преподаватели Московского университета: статистик А.И. Чупров, экономист Н.А. Каблуков, историк П.Г. Виноградов. Кроме того, для чтения лекций в Русскую Высшую школу общественных наук приглашались такие известные русские учёные, как филологи Е.В. Аничков и С.А. Венгеров, историк Н.И. Кареев, юрист С.А. Муромцев, а также выдающиеся украинские ученые: историк М.С. Грушевский и этнограф Ф.К. Волк. В школе преподавали также известные французские ученые: социологи Э. Дюркгейм и Г. Тард, источниковед Ш. Сеньобос.

Дирекция школы приглашала читать небольшие курсы по животрепещущим политическим и экономическим вопросам известных социалистов. Среди них: редактор журнала «Освобождение» П.Б. Струве, экономист М.И. Туган-Барановский, один из лидеров II Интернационала Э. Вандервельде, основатель Французской социалистической партии Юбер Лагардель, лидер российских мень-

шевиков Г.В. Плеханов. По просьбе студенчества 23–26 февраля 1903 года В.И. Ленин прочитал 4 лекции на тему: «Марксистские взгляды по аграрному вопросу в Европе и России» (на первой из этих лекций присутствовал и сам Максим Максимович). Десять лекций по теории классової борьбы прочитал в Школе в том же году лидер эсеров В.М. Чернов.

Учебным планом РВШОН слушателям предлагались основные курсы (*Cours reguliers*), участие в семинарских занятиях (*Courses complementaires et conferences*), а также в практических занятиях (*Exercices et travaux pratiques*) [9].

Организаторы РВШОН объясняли выбор учебных дисциплин следующим образом: «Юристы редко когда слышат об истории, географии и этнографии, как историки – редко когда о статистике и праве» [6, с. 2]. Поэтому решено было «собрать» в одной программе «все эти взаимно восполняющие друг друга, теснейшим образом связанные между собой знания [6, с. 2]. Более того – М.М. Ковалевский считал, что свободный выбор учебных предметов в вольных школах Франции удачно можно применить в будущем и в российских частных вузах [14].

Начавшаяся революция в России повлияла на обстановку в РВШОН. В письме к А.И. Чупрову от 14 декабря 1905 г. М.М. Ковалевский писал о своей лекции 24 ноября 1905 г.: «По моем приезде студенты школы попросили меня прочесть им лекцию о русских событиях, а затем потребовали от меня отчета, как я смею не быть республиканцем в России. Лекция закончилась аплодисментами и свистками» [5, с. 176]. Агрессивное поведение студентов привело М.М. Ковалевского к решению о закрытии школы: «Я прекратил чтения, и школа закрыта не то временно, не то навсегда. И к лучшему. Теперь уже никто не хочет учиться и все заняты только тем, чтобы внедрять в других честные убеждения клеветой и физическим насилием. Красные хулиганы стоят черных...» [5, с. 176].

Кроме европейских вузов М.М. Ковалевский преподавал и в Новом свете. Так, в августе-сентябре 1901 г. профессор прочитал лекции в нескольких университетах САСШ: в Чикагском государственном, в Калифорнийском государственном Беркли, имени Леланда Стэнфорда [25].

В разное время М.М. Ковалевский был избран членом-корреспондентом Академии нравственных и политических наук (*Académie des*

sciences morales et politiques) и действительным членом общества истории французской революции (Société de l'histoire de la Révolution française) в Париже, почетным членом Академии законодательства (Académie de Legislation) в Тулузе, членом Британской ассоциации наук (British Science Association) в Лондоне, вице-председателем, а затем и председателем Международного Института социологии (International Institute of Sociology) в Париже [36, с. 299].

М.М. Ковалевский участвует во многих международных научных конференциях того времени. Например, на съезде Британской ассоциации историков в Оксфорде ученый выступил с докладом на тему «О древнейшей постановке рабочего вопроса в Италии», на съезде ориенталистов в Лондоне – «Об иранской культуре на Кавказе», а на первом Международном конгрессе сравнительной истории права и на съезде Международного института социологии в Париже – «О работах русских этнографов, статистиков, юристов и историков» и «Переход от коллективной собственности к индивидуальной» и др. [36, с. 299–300]. На первом социологическом конгрессе в Париже (октябрь 1894 г.) М.М. Ковалевский председательствовал и выступил с докладом «О доисторическом времени в России» [32, с. 84–85]. На этих конференциях он общался с известными европейскими и американскими учёными, что способствовало расширению круга его научных связей.

М.М. Ковалевский участвовал также в издании основанного в 1893 г. Р. Вормсом «Revue Internationale de Sociologie» [11, с. 34].

После возвращения из эмиграции в 1906 г. и до конца жизни М.М. Ковалевский работал профессором юридического факультета Петербургского университета, а с сентября 1907 г. – еще и ординарным профессором Петербургского политехнического института. Одновременно ученый читал лекции в других вузах столицы Российской империи: на Бестужевских женских курсах, Высших курсах П.Ф. Лесгафта и в Психоневрологическом институте.

Активная педагогическая и научная работа М.М. Ковалевского за пределами Российской империи (1887–1905 гг.) – яркий пример успешной интеграции ученого в мировое научное сообщество. Именно период «литературного и научного скитальчества» стал вершиной научного творчества М.М. Ковалевского.

1. *Богдашина Е.Н.* Университеты Российской империи в творческой судьбе М.М. Ковалевского / Е.Н. Богдашина // *Scriptorium nostrum*. – 2017. – Вып. 2 (8). – С. 47–64.
2. *Болатаяев В.Т.* Принципы преподавания М.М. Ковалевского / В.Т. Болатаяев // *Педагогика*. – 2010. – № 9. – С. 80–84.
3. *Болатаяев В.Т.* Зарубежный педагогический и научно-исследовательский опыт М.М. Ковалевского / В.Т. Болатаяев // *Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова*. – 2011. – № 4. – С. 75–80.
4. *Воробьева Ю.С.* Русская высшая школа общественных наук в Париже / Ю.С. Воробьева // *Исторические записки*. – М., 1982. – Т. 107. – С. 332–344.
5. *Воробьева Ю.С.* «Слушателей будет много...». Русская высшая школа общественных наук в Париже по письмам М.М. Ковалевского. 1901–1905 гг. / Ю.С. Воробьева // *Исторический архив*. – 1993. – № 6. – С. 171–179.
6. *Гамбаров Ю.С.* Русская высшая школа общ. наук в Париже. 1901–1902 гг. / Ю.С. Гамбаров, М.М. Ковалевский [и др.] – Париж (Ростовна-Дону), 1903. – 60 с.
7. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102. 3 Делопроизводство, 1892 г., Оп. 90, Ед. хр. 796.
8. *Гутнов Д.А.* Русская высшая школа общественных наук в Париже (1901–1906 гг.) / Д.А. Гутнов. – М. : Рос. полит. энцикл., 2004. – 336 с.
9. *Гутнов Д.А.* Парижские тайны: Русская высшая школа общественных наук в Париже, 1901–1906 гг. / Д.А. Гутнов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rodnaya-istoriya.ru/index.php/istoriya-miuss/istoriya-miuss/parijskie-taieni-russkaya-visshaya-shkola-obshhestvennix-nauk-v-parije-1901-%E2%80%941906-gg.html>
10. *Долгова Е.А.* «Ввиду крайне вредного влияния М.М. Ковалевского на студентов...»: Из официальной переписки о судьбе Русской школе высших общественных наук в Париже (1901–1904 гг.) / Е. А. Долгова // *Исторический архив*. – 2011. – № 3. – С. 9–25.
11. *Ивановский В.В.* Социология как наука и как предмет преподавания во Франции / В.В. Ивановский // *Русская мысль*. – 1896. – № 12. – С. 33–55.
12. *Кареев Н.И.* Основы русской социологии / Н.И. Кареев. – СПб. : Издво И. Лимбаха, 1996. – 368 с.
13. *Ковалевский М.* Беглые заметки об Оксфорде / М. Ковалевский // *Русские ведомости*. – 1894. – № 232. – 23 авг. – С. 2.

14. *Ковалевский М.* Вольные школы общественных наук / М. Ковалевский // Страна. – 1906. – № 20. – 14 марта. – С. 5–6.
15. *Ковалевский М.М.* Высшее женское образование / М.М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1911. – № 6. – С. 416–425.
16. *Ковалевский М.* Две жизни / М.М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1909. – № 6. – С. 495–522; № 7. – С. 5–23.
17. *Ковалевский М.* Действительная задача высшей школы / М. Ковалевский // Страна. – 1906. – № 191. – 20 окт. – С. 2.
18. *Ковалевский М.* Женский вопрос / М. Ковалевский // Страна. – 1906. – № 94. – С. 1–2.
19. *Ковалевский М.М.* Задачи Русской школы общественных наук в Париже / М.М. Ковалевский // Вестник знания. – 1905. – № 1. – С. 57–62.
20. *Ковалевский М.* Международная школа Парижской выставки: (лекция, читанная в Париже) / М. Ковалевский // Русские ведомости. – 1901. – № 300. – 3 окт. – С. 2–3.
21. *Ковалевский М.М.* Мое научное и литературное скитальчество / М.М. Ковалевский // Русская мысль. – 1895. – янв. [№ 1]. – С. 61–80.
22. *Ковалевский М.* Можно ли закрыть женщинам доступ в университет / М. Ковалевский // Русские ведомости. – 1908. – № 133. – 10 июня. – С. 2.
23. *Ковалевский М.М.* Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века. (Личные воспоминания) / М.М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1910. – № 5. – С. 178–221.
24. *Ковалевский М.М.* Моя жизнь: Воспоминания / М.М. Ковалевский. – М. : РОССПЭН, 2005. – 781 с.
25. *Ковалевский М.* Поездка в Америку // Русские ведомости. – 1901. – № 171. – 23 июня. С. 2; № 176. 28 июня. С. 2; № 192. 14 июля. С. 2; № 198. 20 июля. С. 2–3; № 212. 3 авг. С. 2; № 222. 13 авг. С. 2–3; № 231. 22 авг. С. 2; № 236. 27 авг. С. 2–3; № 244. 4 сент. С. 2–3; № 253. 13 сент. С. 2–3; № 260. 20 сент. С. 3; № 266. 26 сент. С. 2–3; № 272. 2 окт. С. 3; № 280. 10 окт. С. 2–3.
26. *Ковалевский М.М.* Необходимость общеобразовательных высших курсов; *Вагнер В. А.* Университетская реформа снизу. – СПб.: Тип. журн. «Строитель», 1911. – 19 с.
27. *Ковалевский М.М.* Очерки по истории политических учреждений в России / М.М. Ковалевский ; пер. под ред. Е. Смирнова. – СПб. : Тип. Глаголева, 1908. – 242 с.
28. *Ковалевский М.* Стокгольмский университет / М. Ковалевский // Русские ведомости. – 1888. – № 294. – 25 окт. – С. 2.
29. *Ковалевский М.* Университет и жизнь в Швеции / М. Ковалевский // Русские ведомости. – 1888. – № 305. – 5 ноября. – С. 2.

30. *Ковалевский М.* Университет и общественная наука / М. Ковалевский // Русские ведомости. – 1907. – № 91. – 20 апр. – С. 2.
31. *Ковалевский М.* Чем русские университеты обязаны объединённому дворянству / М. Ковалевский // Русские ведомости. – 1916. – № 145. – 25 июня. – С. 2; № 146. – 26 июня. – С. 2.
32. *М. Г.* Парижский социологический конгресс / М. Г. // Русское богатство. – 1895. – № 3. – С. 82–91. – М. Г. – псевд. М. В. Гельброта.
33. М.М. Ковалевский в истории российской социологии и общественной мысли: к 145-летию со дня рождения М.М. Ковалевского : сб. ст. – СПб. : Изд-во ун-та, 1996. – 240 с.
34. М.М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. – Пг.: Т-во А. Ф. Маркс, 1917. – 274 с.
35. *Кондратьев Н. Д.* М.М. Ковалевский как учитель / Н.Д. Кондратьев // Вестник Европы. – 1916. – № 5. – С. 183–188.
36. Максим Максимович Ковалевский (1851–1916 гг.) // История и историки: историограф. ежегодник. 1980. – М., 1984. – С. 298–303.
37. *Погодин С.Н.* М.М. Ковалевский / С.Н. Погодин. – СПб.: Изд-во «Нестор», 2005. – 158 с.
38. Российский государственный исторический архив. Ф. 25, Оп. 1, Ед. хр. 2570.
39. *Сидненко Т.И.* «Академическая мобильность» в конце XIX начале XX вв. Либеральная профессура и высшая школа общественных наук в Париже / Т.И. Сидненко // Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. – 2015. – Спецвыпуск. – С. 156–159.
40. *Сорокин П.А.* М.М. Ковалевский и его западные друзья / П.А. Сорокин // Биржевые ведомости. – 1916. – №15529. – 30 апр. – С. 2.
41. *Хопров В.П.* Высшая русская школа общественных наук в Париже / В.П. Хопров // Вестник воспитания. – 1902. – № 1. – С. 136–149.
42. *Чильяни Д.* Позитивистская учёность, педагогические устремления и либеральная политика в работах М.М. Ковалевского / Д. Чильяни // Власть и наука, ученые и власть: 1880-е – начало 1920-х годов: материалы Международного научного colloquium / отв. ред. Н.Н. Смирнов. – СПб., 2003. – С. 379–401.

УДК 378.4(477.54-25)(091)"18":929Каразін:316.35

О. І. Вовк

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОСОБИСТЕ VS ЗАГАЛЬНЕ БЛАГО
(НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЄПИСУ В. Н. КАРАЗИНА)**

У статті здійснено спробу проаналізувати життєписи видатного українського вченого і просвітителя Василя Назаровича Каразіна (1773–1842) крізь призму такого концепту як «соціальний капітал». Основну увагу акцентовано на його участі у процесі заснування Харківського університету. Досліджується питання взаємодії історичного актора з представниками різних соціальних груп, чий інтереси перетнулися на етапі створення університету в Харкові. Ставиться проблема персональної та колективної цінності соціального капіталу, аналізуються процеси його накопичення і девальвації на прикладі біографії В. Н. Каразіна.

Ключові слова: В. Н. Каразін, соціальний капітал, соціальна мережа, мережеві спільноти.

Vovk O. I. Соціальний капітал як личное vs общее благо (на примере жизнеописания В. Н. Каразина)

В статті предпринята попытка проаналізувати жизнеописание выдающегося украинского ученого и просветителя Василя Назаровича Каразина (1773–1842) сквозь призму такого концепта как «социальный капитал». Основное внимание акцентировано на его участии в процессе основания Харьковского университета. Исследуется вопрос взаимодействия исторического актора с представителями различных социальных групп, чьи интересы пересеклись на этапе создания университета в Харькове. Ставится проблема персональной и коллективной ценности социального капитала, анализируются процессы его накопления и девальвации на примере биографии В. Н. Каразина.

Ключевые слова: В. Н. Каразін, соціальний капітал, соціальна мережа, мережеві спільноти.

Vovk Olha. Social Capital as a Personal VS Common Good (Exemplified by the Biography of Vasyl' Karazin)

The article attempted to highlight the biography of famous Ukrainian scientist and enlightener Vasyl' Karazin(1773–1842)through the prism of the concept“social capital”. The main attention is focused on his participation in the process of the foundation of Kharkiv University. The question of the interaction of a historical actorwith representatives of various social groups, whose interests crossed the stage

of university creation in Kharkiv, was explored. The problem of personal and collective value of social capital is defined, processes of its accumulation and devaluation are analyzed exemplified by the biography of Vasył Karazin.

Keywords: *Vasył Karazin, Social capital, Social Network, Network Communities.*

Поняття капіталу вже давно використовується за межами економічної науки, в лоні якої свого часу й виникло, і знаходить все більше поширення в середовищі наук соціогуманітарного циклу. Під капіталом можна розуміти накопичуваний ресурс, який включений у процеси відтворення і зростання вартості шляхом конвертації своїх різноманітних форм [11, с. 21 та ін.] – економічної, культурної, символічної, соціальної тощо. Думки щодо різноманітності форм капіталу варіюються, але при цьому відзначається здатність цих форм до взаємного перетворення. В даній статті першочергову увагу буде звернено на феномен соціального капіталу, не втрачаючи при цьому з поля зору його зв'язків з символічним капіталом.

Термін «соціальний капітал» уперше ввів до обігу Л.Дж. Ханіфану 1916 р., а остаточне його конституювання відбулося вже у другій половині ХХ ст. На сьогоднішній день існує декілька концептуальних підходів до розуміння сутності цієї дефініції. Наприклад, П. Бурдье вважав, що соціальний капітал являє собою сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням сталою мережею більш або менш інституалізованих відносин взаємного знайомства і визнання, тобто з членством у групі. Остання дає своїм членам опору у вигляді колективного капіталу, репутації, що дозволяє їм отримувати кредити у всіх значеннях цього слова [4, с. 66].

М. Пелдем називав соціальний капітал «клеєм», який дозволяє мобілізувати додаткові ресурси людських відносин на основі довіри один до одного. А. Портес розумів під цим терміном здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства у конкретній соціальній мережі або більш широкій соціальній структурі, а В.В. Радаєв – сукупність відносин, які пов'язані з очікуванням того, що інші агенти будуть виконувати свої зобов'язання без необхідності застосування санкцій. Згідно з концепцією Р.Д. Патнема, соціальний капітал утворюється як результат взаємозв'язків між людьми, в межах яких довіра і загальні цінності пов'язують членів мереж, уможливаючи та полегшуючи соціальну взаємодію. Дж.С. Коулман вказував, що соціальний капітал є сукупністю ресурсів, яка, з одного боку, допомагає учасникам групи досягати своїх ці-

лей, а з іншого, здатна підтримувати взаємні дії цих учасників, звідки витікають довірливі взаємовідносини [Див.: 2, с. 102–103; 7, с. 100–101; 12, с. 13–14].

Не вдаючись спеціально до компаративного аналізу цих та інших підходів до визначення соціального капіталу, що заслуговує на окреме дослідження, відзначимо, що по суті всі вони різними словами описують низку спільних рис. Їх можна вважати головними складовими елементами соціального капіталу. По-перше, це наявність соціальної мережі як цілісної системи взаємозв'язків між людьми і групами людей. По-друге, це наявність довіри між цими акторами, і, по-третє, вигода і ресурси, які вони отримують.

Зважаючи на те, що у процесі накопичення соціального капіталу (або, в разі неблагополучного розвитку подій – його девальвації) беруть участь як окремі індивіди, так і їх об'єднання, постає питання: хто отримує від цього більшєдивідендів: особа або суспільство в цілому? В науці утвердилися два підходи до його вирішення. Представники мікрорівневого підходу (П. Бурдьє, Р. Барт, В. Бейкер, Дж.С. Коулман та ін.) вважають носіями соціального капіталу індивідуальних акторів, які завдяки своєму членству в соціальних мережах використовують наявні ресурси для досягнення власних цілей. Прихильники макрорівневого підходу (Р.Д. Патнем, М. Пелдем, Ф. Фукуяма та ін.), у свою чергу, бачать основними носіями соціального капіталу колективних акторів [7, с. 101, 106]. Наприклад, Р.Д. Патнем підкреслює, що стабільні контакти і постійне співробітництво гарантують зворотній зв'язок та збереження культури, що і приносить суспільству соціальний капітал, який не може належати лише одній особі [2, с. 106–107].

На нашу думку, проблема трактування соціального капіталу як особистого або загального блага може бути розглянута на прикладі життєписів Василя Назаровича Каразіна (1773–1842), а надто – роздумів про його участь в університетському проекті. Варто зазначити, що питання співвідношення особистісного та колективного вимірів заснування Харківського університету (позиція та роль імперської адміністрації, слобідсько-українського дворянства й особисто В.Н. Каразіна у цьому процесі) багато разів порушувалося в історіографії [Див.: 5; 10 та ін.]. Водночас зазначимо, що з точки зору теорії соціального капіталу цей сюжет ще не розглядався. Дана публікація не претендує на вичерпність; її, скоріше, можна розглядати як накрес-

лення вузлових моментів та формулювання основних напрямків можливого розв'язання поставленої проблеми, яка, у свою чергу, є частиною більш загального завдання – вивчення соціального оточення В.Н. Каразіна за допомогою мережевого підходу.

Інтерес до університетської місії В.Н. Каразіна цікавить нас не лише тому, що вона, як справедливо відзначає більшість дослідників, стала його найбільшою історичною заслугою. Окреслений сюжет привертає до себе увагу з точки зору внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії через належність В.Н. Каразіна за територіальною ознакою одразу до кількох великих соціальних спільнот у Харкові та Петербурзі. Їхні інтереси перетнулися на етапі створення університету, а В.Н. Каразін відіграв роль своєрідного «провідника» між ними.

Членом першої з цих спільнот Василь Назарович став уже за фактом свого народження у дворянській родині на Слобожанщині. Так само природно він став частиною соціальної мережі, сформованої його пращурами. Відомо, що батьки майбутнього просвітителя – Назар Олександрович і Варвара Яківна, були освіченими людьми з широким колом спілкування. Серед тих, хто відвідував родину Каразіних, був знаменитий мандрований філософ Г.С. Сковорода. Каразіни підтримували контакти і з представниками місцевої адміністрації. Наприклад, перший генерал-губернатор Слобідсько-Української і Малоросійської губерній, а в подальшому – Харківського намісництваграф П.О. Рум'янцев-Задунайський добре знав Н.О. Каразіна ще з часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Саме він допоміг Василю Назаровичу після смерті батька бути записаним на військову службу – спершу в Кірасирський полк, а згодом у Лейб-гвардії Семінівський полк (один з найбільш привілейованих у російській армії) [Див., наприклад: 13, с. 14–15 та ін.]. Відомості щодо соціальних зв'язків В.Н. Каразіна на Слобожанщині в дитячі та юнацькі роки є досить скудними. Можна припустити, що в силу віку він у цей час більшою мірою користувався «стартовим капіталом», який дістався йому у спадок, ніж формував власну мережу комунікації.

В 1791 р. вісімнадцятирічний В.Н. Каразін переїхав до Петербурга з метою продовження військової служби, проте де-факто полишив її. Юнак все більше заглиблювався у самоосвіту та заняття наукою, заводив нові знайомства з цікавими йому людьми (серед яких були В.В. Капніст і М.М. Карамзін [9, с. 81]). Після невдалої

спроби втекти за кордон у 1798 р. і несподіваного помилування з подальшим зарахуванням на цивільну службу, В. Н. Каразін на кілька років закріпився у столиці. Він показав себе старанним співробітником, який за кілька років роботи в архівах зміг підготувати праці з історії медицини і фінансів у Російській імперії.

Водночас розросталася і мережа його спілкування. Швидке просування кар'єрними сходами зробило В.Н. Каразіна помітним у товаристві столичного дворянства, вхожим на високі прийоми. Саме ця обставина вкупі з природною палкістю та відчайдушністю відіграла свою роль у тому, що вже через кілька днів після вступу на престол Олександра I у березні 1801 р. він зміг, скориставшись придворним церемоніалом, передати імператору свого знаменитого листа з викладенням власного бачення ліберальних перетворень у Російській імперії. Характерний почерк В.Н. Каразіна упізнав його тодішній сослуживець М.М. Сперанський, після чого 11 квітня 1801 р. автор був представлений особисто імператору і надзвичайно тепло ним прийнятий [Див.: 13, с. 31–32 та ін.].

Відтоді в житті В.Н. Каразіна настала справжня «зоряна година» – вартість його соціальних «акцій» у Петербурзі злетіла з карколомною швидкістю. Цьому сприяла, в першу чергу, необмежена особиста довіра Олександра I, який дарував 28-річному слобідсько-українському дворянину право безперешкодного подання монарху своїх записок. Уже в день згаданої історичної аудієнції В. Н. Каразіну був вручений коштовний перстень, підвищено жалування, а найголовніше – присвоєний чин колезького радника (менше ніж через три місяці після попереднього підвищення та ще й через чин) [6, с. 42].

Відголоски столичних перипетій докотилися і до Слобожанщини. 7 травня 1801 р. В.Н. Каразін був обраний депутатом від слобідсько-українського дворянства з тим, аби здобути монарше підтвердження чинних дворянських прав та привілеїв. Уже в грудні того ж року послідував імператорський рескрипт, в якому дане питання було вирішене позитивно [13, с. 34–35]. Сучасники обґрунтовано пов'язували цю подію з теплим ставленням Олександра I особисто до В.Н. Каразіна, через що авторитет останнього на малій батьківщині також відчутно зріс.

Імператор доручав своєму «другові» найделікатніші завдання. На початку 1802 р. В.Н. Каразіну вдалося зібрати докази протиправних

дій калузького губернатора Д.А. Лопухіна, що дало підстави притягнути останнього до відповідальності. Успіх «справи Лопухіна» ще більше утвердив позиції Василя Назаровича в очах Олександра І, проте наочно продемонстрував його небезпечність для багатьох нечистих на руку російських можновладців, що закономірно викликало їхню заздрість і ворожість [Див., наприклад: 3, с. 57 та ін.].

В.Н. Каразін і сам сприяв поступовому формуванню свого викривленого образу. Його емоційність, надмірна відвертість та прямолінійність, демонстративність, любов до ефектних сцен часто робили його в очах оточуючих незрозумілим і непередбачуваним, змушували остерігатися. Подекуди йому закидали марнославство і бажання похизуватися своїм унікальним положенням при імператорському дворі. Саме так була сприйнята витівка В. Н. Каразіна, який зміг поклопотатися про реабілітацію свого близького товариша о. Василя (Фотієва), що безвинно постраждав у роки правління Павла І. Священнику був пожалуваний орден Св. Анни II ст., котрий В.Н. Каразін особисто надів йому на шию просто у церкві на Великдень під час заутрені [14, с. 68].

Втім, особиста довіра Олександра І до часу робила стійкими позиції В.Н. Каразіна в першу чергу у столичному співтоваристві. З початку 1802 р. він брав активну участь у реформуванні системи освіти Російської імперії, будучи «правителем справ» (секретарем) Особливого комітету, згодом – Комісії про училища та Головного правління училищ при новоствореному Міністерстві народної освіти [Див., наприклад: 6, с. 52–59 та ін.].

Беручи безпосередню участь у роботі органів, покликаних забезпечити ефективне впровадження освітніх реформ, В.Н. Каразін вдало скористався нагодою «принести бодай найменшу користь люб'язній своїй Україні». Ще у 1801 р. він висунув ідею щодо відкриття університету в Харкові. Під час однієї з бесід з імператором В.Н. Каразін поділився з ним цією ідеєю, яка була сприйнята вельми прихильно. Водночас він повів переговори з предводителем слобідсько-українського дворянства В.М. Донець-Захаржевським щодо збору добровільних пожертв і заручився його підтримкою. Перемовини відбулися у надзвичайно сприятливий момент, на хвилі патріотичного піднесення, яке захопило місцеве дворянство після підписання вже згаданого імператорського рескрипту 29 грудня 1801 р. [Див., наприклад: 13, с. 50 та ін.].

У червні 1802 р. імператор висловив свою цілковиту підтримку проекту відкриття університету в Харкові коштом місцевого дворянства, а наприкінці серпня – на початку вересня того ж року в Харкові відбулися загальні збори дворянства Слобідсько-Української губернії. В.Н. Каразін презентував складене ним особисто «Предначертание о Харьковском университете», а 1 вересня 1802 р. виголосив промову, в якій захоплено розписав усі переваги, які матиме Харків у разі відкриття в ньому вищої школи модерного зразка. Учасники з'їзду, серед яких було чимало скептиків, були вражені цим палким і переконливим виступом, а тому схвалили пропозиції В.Н. Каразіна і зобов'язалися розпочати збір грошей на університетські потреби. Невдовзі аналогічне рішення було прийняте і купецтвом, а місцеві землевласники виявили згоду передати університету земельні ділянки для зведення корпусів і облаштування ботанічного саду. У січні 1803 р. Олександр I дав остаточну згоду на відкриття Харківського університету [Див., наприклад: 3, с. 143–144 та ін.].

З розгортанням університетських клопотів закономірно почала формуватися нова соціальна спільнота, яка об'єднувала людей, що брали безпосередню участь в облаштуванні нового університету, а в подальшому увійшли до складу його адміністрації та професорсько-викладацького колективу. Важлива роль у підготовчому процесі відводилася попечителю новоствореного Харківського навчального округу, яким став граф С.Й. Потоцький.

Одним з найважливіших завдань попечителя було комплектування професорського штату. Незабаром до університету прибули професор російської словесності І.С. Рижський, математик Т.Ф. Осиповський, правознавець І.Ф. Тимковський, французький ботанік Ф.О. Делавінь, німецький філософ Й.М. Ланг та ін. Щоправда, через родинні обставини С.Й. Потоцький мусив на деякий час виїхати за кордон. Тому його обов'язки були тимчасово покладені на попечителя Петербурзького навчального округу М.М. Новосильцева, а безпосереднє ведення університетських справ доручене В.Н. Каразіну й І.Ф. Тимковському.

Василь Назарович розривався між Харковом, де закипіла підготовча робота з влаштування університету, і Петербургом, де він був співробітником Міністерства народної освіти. Поступово першочергова увага на потребах університету зумовила відхід його від інших справ. Роздратований зволіканнями уряду, що серйозно

шкодило університетській справі, він 16 серпня 1803 р. звернувся з емоційним листом особисто до імператора, де висунув серйозні звинувачення на адресу міністра освіти П.В. Завадовського та очолюваних ним бездіяльних чиновників. Відповіді він не отримав, а тому наважився особисто прийти до імператорського палацу, за що отримав «милостиву догану» [Див., наприклад: 3, с. 145 та ін.]. Вдавшись до такого відчайдушного кроку, В. Н. Каразін не тільки не досяг своєї мети, але і роздратував Олександра I та нажив ще більше недоброзичливців у столичному середовищі.

Позиції В.Н. Каразіна у Петербурзі ставали все більш хиткими. Він виявився втягнутим у гучну справу між Надаржинськими і Кондратьєвими і був безпідставно звинувачений у користолобних планах, які нібито виношував, бажаючи одружитися на дівіці Надаржинській та скористатися її капіталами [14, с. 66]. На початку 1803 р., виїжджаючи з Петербурга, Василь Назарович вивіз до Харкова кадета Д. Кондратьєва – на прохання його хворої матері та після усного дозволу директора Кадетського корпусу. Незважаючи на те, що відлучки кадетів практикувалися досить часто, розгорнувся скандал: В.Н. Каразіна звинуватили ледве не у викраденні дитини без відома родичів. Цей випадок набув розголосу в суспільстві, а В.Н. Каразін був заарештований на одну добу [Див., наприклад: 13, с. 70–71 та ін.].

Вірогідно, довіру імператора досвого колишнього фаворита остаточно підірвало те, що окремі деталі їхнього конфіденційного спілкування якимось чином ставали відомі стороннім людям. В.Г. Анастасевич зі слів Д.І. Язикова вказує, що одного разу Олександр I доручив В.Н. Каразіну написати законодавчу статтю і попросив поки що нікому про неї не розповідати. Не витерпівши, Василь Назарович дав прочитати цю статтю Г.Р. Державіну, невдовзі після чого цей необережний вчинок став відомий імператору [1, с. 199]. Згідно з версією О.І. Герцена, Олександр I звинуватив «друга» у розголошенні деталей їхньої переписки в погоні за марнославством [8, с. 22]. У будь-якому разі, втрата монаршої довіри означала те, що прийняття рішення про відставку В.Н. Каразіна стало лише справою часу.

Формальним приводом до відсторонення стали ухвалені В.Н. Каразіним рішення стосовно придбання художньої «колекції Аделунга» та ангажування столичних робітників. Сучасникам такі кроки видавалися недоцільними та несвоєчасними, тим більше що на них

довелося витратити близько 17 тис. карбованців. Згодом час підтвердив далекоглядність планів Василя Назаровича, проте для його кар'єри ці дії виявилися фатальними. 18 серпня 1804 р. вийшов імператорський указ, згідно з яким В.Н. Каразін був позбавлений права втручатися в університетські справи та відправлений у відставку з формальним підвищенням. Через три місяці після цього Олександр I підписав Стверджувальну грамоту Харківського університету й Університетський статут, а 17 січня 1805 р. відбулася урочиста церемонія відкриття Харківського університету, на яку В.Н. Каразін не був запрошений [Див., наприклад: 6, с. 75–76 та ін.].

З того часу В.Н. Каразін вже ніколи не досяг тієї впливовості, яку мав на самому початку правління Олександра I. Уже після відставки він неодноразово потрапляв у немилість, багато в чому через те, що, намагаючись реабілітуватися, продовжував надсилати листи імператору. У 1808 р. йому навіть офіційно заборонили письмово звертатися до монарха, взяли під караул і доставили на харківську гауптвахту, де він провів вісім діб [Див., наприклад: 13, с. 140 та ін.]. Коли ж у 1817 р. під час відвідування Харківського університету Олександром I представили В.Н. Каразіна, імператор лише кивнув головою своєму колишньому улюбленцю [Див., наприклад: 13, с. 183 та ін.]. У 1820 р. після повстання Семенівського полку В.Н. Каразін був звинувачений у вільнодумстві і на півроку запроторений до Шліссельбурзької фортеці, після чого отримав репутацію політично небезпечного діяча. Тому не викликає подиву, що його обрання совісним суддею в 1824 р. та висування на посаду голови палати карного суду в 1828 р. не були затверджені урядом. Лише у 1839 р. йому було дозволено жити в будь-якому місті держави, окрім Петербурга і Москви [3, с. 69].

Втім, зв'язки В.Н. Каразіна з університетом, у заснуванні якого він брав найактивнішу участь, не переривалися, незважаючи на всі перипетії його життя. В університетському співтоваристві він завжди був людиною знаною і шанованою. Ще у 1811 р. В.Н. Каразіна обрали почесним членом Харківського університету (на той момент він уже отримав аналогічну відзнаку від Московського університету). А в 1833 р., у скрутний для В.Н. Каразіна час з фінансової точки зору, професори і викладачі Харківського університету зібрали кошти і тим самим урятували його господарство. Василь Назарович неодноразово відвідував різноманітні університетські заходи й по-

повнював бібліотеку рідкісними виданнями, а четверо з його семи дітей стали випускниками Харківського університету [5, с. 88].

Підсумовуючи вищевикладене, можна визнати, що найбільшим зовнішнім чинником, який впливав на процеси накопичення і девальвації соціального капіталу В.Н. Каразіна, стало особисте ставлення, рівень довіри до нього імператора Олександра I. Цей фактор частково визначав масштаб вибудованих В.Н. Каразіним соціальних мереж, а в більшій мірі – якість комунікації, яка проходила по їхнім каналам.

Відповідно, рівень соціального капіталу В.Н. Каразіна в різних соціальних спільнотах може бути оцінений по-різному. В очах петербурзького вищого світуцей капітал стрімко зріс одночасно з кар'єрою Василя Назаровича на державній службі і положенням при імператорському дворі, а після 1804 р. майже повністю девальювався. У середовищі слобідсько-українських дворян «амплітуда коливань» була меншою. Звичайно, відголоски столичних бур докочувалися і до Харкова, проте численні родинні та дружні зв'язки В.Н. Каразіна на батьківщині значно пом'якшували процес «девальвації капіталу». Найбільш сприятливим для цього історичного діяча виявилось університетське середовище в Харкові, де соціальний капітал В.Н. Каразіна досить швидко конвертувався у символічний, накопичення якого тривало і протягом життя просвітителя, і після його смерті.

Підводячи підсумок, зазначимо, що участь В.Н. Каразіна у процесі реформування освітньої системи у Російській імперії, апогеєм чого стало відкриття Харківського університету, принесла значну вигоду всім описаним нами раніше соціальним спільнотам. Тобто накопичений В.Н. Каразіним соціальний капітал врешті-решт став загальним благом. Що ж стосується особистого зиску, то він видається набагато скромнішим – хоча Василь Назарович, за власним ствердженням, цього і не шукав. У результаті своєї участі в університетському проекті він не отримав матеріального збагачення, кар'єрного зростання, збільшення владних повноважень абощо. Проте накопичений В.Н. Каразіним символічний капітал приніс його володарю, без сумніву, найшляхетніші дивіденди.

1. [Анастасевич В.Г.]. Записка о Василии Назарьевиче Каразине / В.А. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1861. – Кн. 3. – Смесь. – С. 192–199.
2. Блок М. Социальный капитал: к обобщению понятия / М. Блок, Н.А. Головин // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12 : Психология. Социология. Педагогика. – 2015. – № 4. – С. 99–111.
3. Болебрух А.Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А.Г. Болебрух, С.М. Куделко, А.В. Хрідочкін. – Х., 2005. – 348 с.
4. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые ; пер. М.С. Добряковой ; науч. ред. В.В. Радаев // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6. – № 3. – С. 60–74.
5. Вовк О.І. Постать Василя Каразіна в історіографії / О.І. Вовк ; наук. ред. С.М. Куделко. – Х., 2016. – 328 с.
6. Грачева Ю.Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. / Ю.Е. Грачева. – М., 2012. – 183 с.
7. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
8. В.Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі : дослідження і матеріали / уклад. О.І. Вовк, С.М. Куделко ; наук. ред. проф. С.І. Посохов. – Х., 2015. – 272 с.
9. Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л.А. Коваленко. – К., 1973. – 168 с.
10. Посохов С.И. «Непонятный» vs «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология / С. И. Посохов // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. – 2015. – Вып. 51. – С. 64–93.
11. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20–32.
12. Татарко А.Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева. – М., 2009. – 233 с.
13. Тихий Н.И. В.Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н.И. Тихий. – К., 1905. – 302, 28, IV с.
14. Ярославский В.И. Еще о В.Н. Каразине : [из воспоминаний] / В.И. Ярославский // Харьковский сборник. – Х., 1887. – Вып. 1. – С. 65–69.

УДК 39+353.08(438.46)»1866/1885»:929 Рыбников

А. Горак

Университет Марии Кюри-Склодовой (Польша)

**ВЛИЯНИЕ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОБРАЗ ЦАРСКОГО
БЮРОКРАТА: ПАВЕЛ НИКОЛАЕВИЧ РЫБНИКОВ
НА ЗАПАДНЫХ ОКРАИНАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

Павел Николаевич Рыбников является известным исследователем и издателем былин. За их издание он получил золотую медаль Русского географического общества. В последствии он был сослан в Карелию, но последний этап своей жизни провел на посту вице-губернатора Калишской губернии – самой отдаленной западной губернии Российской империи. Статья преследует цель выявить влияние научного авторитета П.Н. Рыбникова на его служебное положение. В центре внимания находится вопрос о том, в какой степени его деятельность на ниве науки и культуры стала средством укрепления авторитета царского чиновника с целью обеспечения российского господства в Польше. Констатируется, что местное общество высоко оценивало его воспитанность, знание польского языка, культурные интересы и деятельность как издателя средневековых документов по истории г. Калиша.

Ключевые слова: Павел Николаевич Рыбников, Королевство Польское, Калишская губерния, славянофильство.

**Горак А. Вплив наукової діяльності на образ царського бюрократа:
Павло Миколайович Рибников на західних околицях Російської імперії**

Павло Миколайович Рибников є відомим дослідником та видавцем былин. За їх видання він отримав золоту медаль Російського географічного товариства. В подальшому він був засланий до Карелії але останній етап свого життя провів на посаді віце-губернатора Каліської губернії – найвіддаленішої західної губернії Російської імперії. Стаття має на меті виявити вплив наукового авторитету П.Н. Рибникова на його службове положення. У центрі уваги знаходиться питання, в якій мірі його діяльність на ниві науки та культури стала способом укріплення авторитету царського чиновника з метою забезпечення російського панування у Польщі. Автор констатує, що місцеве суспільство високо оцінювало вихованість П.М. Рибникова, його знання польської мови, культурні інтереси та діяльність як видавця середньовічних документів з історії м. Каліша.

Ключові слова: Павло Миколайович Рибников, Королівство Польське, Каліська губернія, слов'янофіліство.

Gorak Artur. The Influence of Academic Work on the Image of a Tsarist Bureaucrat: Pavel Nikolaevich Rybnikov on the Western Fringe of the Russian Empire

Pavel Nikolaevich Rybnikov was a distinguished student and editor of byliny. For their publication, he received the gold medal of the Russian Geographical Society. Later he was exiled to Karelia, but he spent the last part of his life as vice-governor of the Kalisz province - the westernmost province of the Russian Empire. This essay aims to determine the influence of P. N. Rybnikov's academic reputation on his position as a civil servant. At the center of analysis is the question of the extent to which Rybnikov's scholarly and cultural pursuits served as a means of strengthening his authority and prestige as a tsarist official in order to ensure Russian domination in Poland. The essay asserts that the local public highly appreciated Rybnikov's urbanity, knowledge of the Polish language, broad cultural interests, and his work as the publisher of medieval documents on the history of the city of Kalisz.

Keywords: Pavel Nikolaevich Rybnikov, Kingdom of Poland, Kalisz Governorate, Slavophilia.

Павел Николаевич Рыбников (1831–1885) является известным исследователем, филологом и этнографом. За издание былин он был награжден золотой медалью Русского географического общества. Его судьба не была простой. Студентом он был сослан в Олонецкую губернию, а последние восемнадцать лет своей жизни был на посту вице-губернатора Калишской губернии – самой западной губернии Российской империи.

Автор ставит своей целью выяснить в какой степени научный авторитет Рыбникова повлиял на его положение в обществе Калишской губернии, как оказались связаны его исследования с его службой, и какая память осталась после него. Безусловно, для нас важно понять, была ли его деятельность на ниве науки и культуры средством укрепления авторитета царского чиновника для обеспечения российского господства в Польше, или, наоборот, – царская служба была лишь средством для продолжения исследований, то есть Рыбников прежде всего был этнографом и историком? Каким он видел свой собственный образ, и как его видели другие?

В официальных документах жандармского управления можно прочитать следующую его характеристику: «Весьма преданный правительству человек с серьезным образованием и специальной подготовкой для занимаемого им места; хорошо знаком с положением дел в губернии, действует в видах правительства» [4].

С этой оценкой согласуются воспоминания о нем, бывшего военного, явного полонофоба Николая Полевого [14]. Надо подчеркнуть, что открыто-враждебное отношение Н. Полевого к полякам, позволяет нам предположить, что человек, который бы не разделял его взглядов, не мог бы получить одобрения в его глазах.

«Образование Калишской губернии очень увеличило число русских людей в Калише. Из новоприбывших особенно обратил на себя общее внимание вице-губернатор Рыбников. Это был образованный, мыслящий человек, литератор. Он происходил из богатой московской купеческой семьи; отец его, миллионер, был кажется оптовым чайным торговцем. Павел Николаевич не пожелал идти по следам своего отца. Он, кажется, был в Московском университете, убежденный славянофил. Женат был он на баронессе Штемпель; у него были две малютки дочери, красавицы. Надо сказать, что сам Павел Николаевич был очень красивый мужчина, русского типа, с черными глазами. Не помню, как и за что он был удален из Московского университета, сослан в Олонецкую губернию. Время этой ссылки он употреблял с большою пользою: он стал изучать население Олонецкой губернии, был поражен чистотой тамошнего русского типа населения. Дальность обороняла эти места от нашествий татар, поляков. Он стал записывать народные предания, песни и составил свой замечательный «Сборник русских былин». Этот Сборник обратил на Рыбникова внимание русского образованного общества [10, с. 560; 20, с. 296–297; 3]. Вина, за которую он был выслан в Олонецкую губернию, была так невелика, что друзьям его, славянофилам, удалось хлопотать ему разрешение возвратится в Москву. Князь Черкасский определил его к себя на службу, в Правительственную комиссию внутренних дел и назначил вице-губернатором в Калише. В лице Рыбникова наш небольшой русский кружок получил блестящее приращение. Он сделался очень быстро искренним товарищем и приятелем нашим» [14, с. 294–295].

Стоит добавить, что «славянофильство» Николай Полевой понимал как последовательную русификацию крестьян бывшей Речи Посполитой. При чем эту свою деятельность в Царстве Польском он представлял как героическую службу России и престолу (очевидно, включая и захват конфискованных имений).

Заметим, что такой образ «чиновника русского происхождения» был и остается типичным. Но Рыбников не вполне соответствует такому образу. Местное общество высоко ценило его образованность, в том числе знание польского языка, но особенно осуществленную публикацию, благодаря его содействию, средневековых документов по истории г. Калиша. Важным, на наш взгляд, является и тот факт, что его семья осталась в Польше, а сын проживал там до смерти в 1960 г.

1. Павел Николаевич Рыбников

Информацию о жизни Рыбникова легко можно найти в разнообразных словарях и энциклопедиях [2, с. 440; 30, с. 387–390]. Обычно исследователи обращают внимание на его деятельность как собирателя народной поэзии [9, с. 403–405]. Одной из последних публикаций, в которой изложены основные факты его жизни, включая служебную деятельность, стала работа Доминики Плущенничак, но здесь есть немало неточностей и упущений, а также нет интерпретаций источников, что провоцирует нас на то, чтобы продолжить разговор об этом человеке [13, с. 124–126].

Павел Николаевич Рыбников родился 24 ноября 1831 г. в Москве в купеческой семье старообрядцев. Его отец Николай Авраамович (умер в 1836 г.) был собственником суконных фабрик в московском уезде. Павел окончил 3-ю московскую гимназию с серебряной медалью, а в 1858 г. историко-филологическое отделение философского факультета Императорского Московского университета со степенью кандидата. Еще до поступления в университет он путешествовал по Европе, главным образом по Италии. Потом, при посредничестве Алексея Степановича Хомякова, вошел в среду славянофилов [5, с. XXII]. Впрочем, другие авторы утверждают, что он прежде всего находился под влиянием Николая Александровича Добролюбова. В частности, обращают внимание на то, что он был членом кружка «Вертеп», который объединял представителей так называемой «демократической интеллигенции», социалистов [1, с. 222–224]. В 1858 г. Рыбников был арестован в Черниговской губернии, где он записывал народные песни и обычаи. Поводом для ареста стали его сношения со староверами и обвинения в «революционной пропаганде», за что он и был сослан в Олонецкую губернию, в Петрозаводск.

Начало его службы в Карелии, очевидно, было трудным. Сразу же по прибытии (10 июня 1859 г.) его включили в штат канцелярии Олонецкого губернатора и в качестве члена статистического комитета направили в глухие уезды (Вышегорский, Пудожский и Каргопольский). Только 30 ноября 1859 г. он был утвержден в чине коллежского советника (как имеющий соответствующее образование), со старшинством с 10 июня 1859 г. Первую должность (младшего помощника начальника канцелярии) он получил 12 сентября 1860 г., продолжая работать в статистическом комитете и правлении по крестьянским делам, а с 1 июня 1861 г. еще и в качестве младшего чиновника особых поручений. В 1861 г. Рыбников стал действительным членом Общества любителей российской литературы при Императорском Московском университете, несколько позже – членом-корреспондентом Археологического общества. В 1859 г. Рыбников начал печатание в «Олонецких Губернских Ведомостях» собрание местных былин. За эту деятельность в 1864 г. он получил награду им. Павла Демидова и золотую медаль Русского географического общества [12].

Дальнейшая его служба в Олонецкой губернии проходила весьма успешно, и уже 12 марта 1862 г., в сокращённый срок, он получил чин титулярного советника, а 7 июня 1863 г. коллежского асессора. 16 июля 1865 г. за отлично усердную службу он был награжден орденом св. Станислава 2 ст. с короной. По его прошению был переведен на службу в Олонецкую палату госимуществ (7. VII. 1862 г.), а вскоре (21. IX. 1862 г.) получил назначение на должность бухгалтера Олонецкого акцизного управления, но уже через месяц вернулся в канцелярию губернатора в качестве старшего чиновника особых поручений (15. XI. 1862 г.). Он исполнял обязанности секретаря статистического комитета, а со 2 июня 1863 г. советника губернского правления. Его служба в Олонецкой губернии была связана с постоянными поездками в провинцию.

Шанс изменить эту жизнь возник после подавления Январского восстания. Тогда было принято решение ликвидировать автономию Королевства Польского и возложить управление этой территорией на т.н. «чиновников русского происхождения». Рыбников воспользовался этим случаем и в 1866 г. подал прошение об определении его на службу в Королевство Польское. В то время российское управление формировали там такие славянофилы

как Николай Алексеевич Милютин, Юрий Федорович Самарин, Владимир Александрович Черкасский. Этот последний включил Рыбникова (7. XII. 1866 г.) в штат Правительственной Комиссии внутренних дел¹ и вскоре он был командирован в г. Калиш для подготовки открытия там губернских учреждений. В день открытия Калишской губернии Рыбников начал исполнять обязанности вице-губернатора, но только 26 февраля 1871 г. был утвержден в этой должности. Переход на новое место службы и назначение на пост вице-губернатора были несомненно связаны с определенной протекцией, поскольку у Рыбникова не было чина адекватного этой должности [30, с. 387–390].

Служебная деятельность Павла Николаевича была вполне типичной: он возглавлял обычные в этом случае комитеты и общества (хотя, надо отметить, регулярно получал особенные награды за «усердную службу» и «особые труды», а также повышение в чинах). Так, 16 апреля 1867 г. он получил чин надворного советника, 5 июля 1870 г. – коллежского советника, 16 октября 1873 г. – статского советника и, наконец, 26 ноября 1875 г. – действительного статского советника. Также он получал прибавки к жалованию: с 7 декабря 1871 г. – 15% (450 руб.), а с 25 мая 1877 г. – 30% (900 руб.). Близость границы и неизбежные контакты с прусскими властями принесли ему в 1873 г. прусский орден Красного Орла 2 ст. Надо подчеркнуть, что Рыбников прослужил последовательно под руководством семи губернаторов, очень разных по взглядам и характеру. Со всеми, видимо, он сумел наладить отношения, но высшей должности в губернии так и не занял [30, с. 387–390].

П.Н. Рыбников в 1861 г. женился на дочери отставного генерал-майора, председателя Олонецкой казенной палаты и директора Олонецкого тюремного комитета Л. фон Штемпеля – Ангелии (Анеля, Анжелика) Аполлонии Ольге Леопольдовне фон Штемпель (Stempel), лютеранского исповедания, рожденной 20 июня 1840 г. Его тещь – Леопольд Габриэль Рейнгольд Адольфович фон Штемпель (1815 – 29. IX. 1880) – происходил из курляндского дворянства, а его женой (с 16. I. 1838 г.) была Анжелика Аннэтта де Сент-Лоран (дочь генерала-лейтенанта). Впрочем, тут надо вспомнить, что Эдвард Поляновски пишет, что жена Рыбникова была полькой [39, с. 179], а

¹ Орган центрального управления Королевством Польским, коллегиальная форма министерства внутренних дел [прим. авт.].

в одном из биографических словарей указано, то полькой была его тёща¹.

В Петрозаводске у него родилось трое детей: Евгения (13. X. 1862), Елена (2. III. 1864), Владимир (12. III. 1866), а уже в Калише еще четверо сыновей: Сергей (24. IX. 1872), впоследствии выпускник юридического факультета Императорского Московского университета со степенью кандидата (1. X. 1898), чиновник канцелярии Варшавского генерал-губернатора, а потом комиссар по крестьянским делам Кольского и Слупецкого уездов Калишской губернии [39, с. 176–180], Андрей (26. I. 1874), Вячеслав (29. III. 1875), Вадим (12. XII. 1876).

Павел Николаевич приобрел несколько имений недалеко г. Калиша [11, с. 132–133]. После его смерти семья летом проживала в Сацалах, а его сын Сергей остался в Польше и работал в уездной администрации г. Коло. Хотя дом у него отобрали коммунисты в 1945 г., он до своей смерти 7 июля 1960 г. проживал в расположенном неподалеку Брудзеве, работая в качестве учителя. Следует подчеркнуть, что это не были майораты, а имения, которые П.Н. Рыбников купил за свои средства, вот почему польское правительство межвоенного периода их не отобрало [15; 16, л. 54; 17, л. 3; 24, л. 49–50; 23, с. 771; 22, с. 501; 19, с. 453; 18; 24; 20, с. 1; 31; 44, с. 98].

После долгой и тяжелой болезни Павел Николаевич Рыбников умер 17 ноября 1885 г. в Калише и там же был похоронен. Его памятник до сих пор сохранен на местном православном кладбище, ныне признанном историческим и содержащемся за счет города [29].

2. Память близкая. Российская империя.

Рыбников заработал хорошую репутацию среди жителей губернии своей образованностью и знанием польского языка. Мы не знаем каким был он чиновником в повседневной службе. Мелкие факты, которые бы характеризовали эту службу, пока еще не стали объектом внимания исследователей, но в одной из книг, посвященной региональной истории, ее автор убеждает, что Рыбников поддержал старания жителей города Блашки в сохранении статуса города.

---

¹ Штемпель – баронский род, внесенный в матрикул курляндского дворянства в 1634 г. Баронское достоинство роду Штемпель было даровано в 1561 г. польским королем Сигизмундом-Августом (см. Słownik biograficzny Wielkopolski. С. 356).

Другой историк убеждает, что в отличие от Кавказа в Королевство Польское попадала более образованная часть русских чиновников, «дающих гарантии реализации российских интересов» [32, с. 72; 34, с. 827]. Однако П.Н. Рыбников отличался даже на фоне своей группы – российских чиновников в Королевстве Польском. Эдвард Поляновски утверждает, что П.Н. Рыбников не соответствовал образу типичного российского чиновника [42, с. 61–62]. Прежде всего, он был человеком образованным, но при этом не был военным. Он не был лишь чиновником, но ученым. Он знал греческий, латынь, французский, итальянский, английский, немецкий и новогреческий языки, а также, как уже упоминалось, польский язык и польскую литературу. Он переводил польские стихи на русский язык. Свое свободное время он тратил на дискуссии и научную работу, вел корреспонденцию с выдающимися мыслителями эпохи, писателями и деятелями культуры, как например с Герценом и Толстым. По его инициативе начали печатание привилегий и статутов города Калиша в период с 1268 по 1774 гг. Конечно, мы можем считать наивным убеждение, что человек образованный является человеком лучшим с моральной точки зрения. При чем вообще не затрагиваем вопрос о том, какие ценности можно считать каноном нравственности. Очевидно, что царская служба предполагала стремление к достижению поставленных государством целей в процессе централизации, то есть определяла ущемление культуры местной и продвижение российской. Однако, следует учесть, что на территории бывшей Речи Посполитой уровень культуры был весьма высок, и русификация означала ее уничтожение. Приходилось ли Рыбникову в таком случае делать внутренний выбор?

Что мы на самом деле знаем о внеслужебной деятельности Рыбникова в Калише?

Упоминается, что его детей обучала тетка известной писательницы Марии Домбровской – Юлия Лещинска (как известно, в то время нормой было приглашение иностранных гувернанток, как правило, француженок). Интересно заметить, что Рыбников попал на страницы романа «Ночи и дни». Репетитором его двух сыновей был молодой Героним Лопацински (1860–1906) – в дальнейшем известный лингвист и этнограф, историк Люблина. Библиотека им. Лопацинского стала основой для Публичной библиотеки в Люблине (которая сегодня носит его имя). Сразу нам

приходит мысль о том, что молодой Лопатинский, пользуясь богатой библиотекой Рыбникова и тесными отношениями с ним самим, формировал свои интеллектуальные интересы – этнографические и библиофильские. Рыбников подарил Лопатинскому парижское издание комедий Аристофана с надписью: «Многоуважаемому Герониму Людвиговичу Лопатинскому в память приязни и уважения, Калиш 19 авг. 1879 г. П. Рыбников» [41, с. 186; 25, с. 124–130; 44, с. 56]. Калишский вице-губернатор имел т.н. «открытый дом», в котором регулярно происходили научные и литературные встречи и дискуссии [39, с. 338–339].

В литературе не раз упоминается, что П.Н. Рыбников публиковал польские и латинские средневековые документы касающиеся г. Калиша в «Памятных книжках Калишской губернии» [11, с. 71–94; 6, с. 123; 7, с. 46; 8, с. 34] и «Калишских губернских ведомостях». На самом деле, не он был автором этих публикаций. Однако, как минимум он давал разрешение на их публикацию, а и это уже немало. Прежде всего, он поддерживал деятельность местного историка и журналиста Адама Ходыньского и одобрил учреждение журнала «Калишанин», где первым редактором стал именно Ходыньски. К слову, позже Ходыньский написал обширный некролог в связи со смертью П.Н. Рыбникова [37].

Впрочем, если текст некролога скорее свидетельствует об оценках одного человека, то несомненным доказательством отношения к Рыбникову местного общества стали его похороны 29 ноября 1885 г. Это была масштабная церемония, в которой приняли участие многие жители города и губернии. Это было совсем не типично для похорон царского чиновника, поскольку даже встречи дома и всякие неофициальные отношения с царскими чиновниками в местном обществе воспринимались как неприличные и даже как позор. Церемония похорон Рыбникова соответствовала самым впечатляющим и торжественным похоронам в этом городе. Самым значимым фактом было то, что катафалк следовал пустым, а гроб несли члены учреждений и институций, с которыми был связан покойный. «Перед гробом шли дети из приюта, ученики реальной школы, представители еврейской гмины с их подраввином, затем шли депутаты с венками: „от города“, от воспитанников университетов с надписью „студенты студенту“, от чиновников губернского

правления, от местной ресурсы¹ и от членов ссудо-сберегательной кассы [...], которой покойный был учредителем. Гроб от церкви до самого кладбища несли на своих плечах чиновники, вся дорога была усыпана зелеными ветвями, и даже зажженные газовые лампы были покрыты крепом» [31]. Церемония была конечно православной, но очевидные в этом плане сюжеты при ее описании в прессе были опущены, поскольку акцент был сделан на ее светском значении. Описание церемонии заканчивается следующими словами: «...и закрылась крышка гроба человека, который жил более десяти лет среди нас и оставил хорошую память в обществе, способном ценить достойных людей» [27].

3. Память далекая. Польша коммунистическая и современная

Легендой управляет так много канонов, что мы порой не только распознаем политические тенденции, но и находим целые клише. Некоторые метафорические выражения сразу задают определенный вектор рассуждений и оценок. Например, среди таковых можно назвать «чиновник – русификатор», «чиновник – служака», и даже «русский чиновник полонофил». В частности, последнее из названных словосочетаний возникло в Польше еще в советское время поскольку правящая коммунистическая партия поняла, что нерасположение к русским легко может перейти и на русских-коммунистов. Таким образом изменение образа русских в советское время началось с построения мифа о непреодолимой любви русских к польской культуре. Создателем соответствующего образа Рыбникова, кажется, стал Эдвард Поляновски, который убеждал, что Рыбников оставил о себе в Калише такую хорошую память. Поляновски, а за ним и другие публицисты, например, писали о том, что Рыбников шестнадцать лет работал цензором местного журнала «Калишанин» [38, с. 178] (такое утверждение звучит несколько забавно, поскольку это не был его выбор, а часть служебных обязанностей любого вице-губернатора). Единственным доказательством какой-то его благосклонности в этом плане является тот факт, что он пропустил в

---

¹ Ресурса – форма общественного гражданского клуба, распространенная в то время в Царстве Польском, от франц. gessources.

одной из статей (№ 28 от 1882 г.) формулировку «новые разделы»¹. При чем тогда, это определение касалось браков поляков с немецкими женщинами.

Более обоснованным можно считать мнение о его благосклонности к польской культуре. Впрочем, очевидно, что эта «благосклонность» базировалась, во-первых, на понимании им общих славянских корней, а, во-вторых, вообще на культурных интересах Рыбникова. Вышеупомянутое разрешение на учреждение журнала «Калишанин» и печатание в нем текстов выдающихся польских авторов (Адам Асник, Мария Конопницка, Юзеф Игнацы Крашевски, Габриэля Запольска), а также ряда местных авторов, в том числе статей посвященных истории [33; 40], может свидетельствовать в пользу Калишского вице-губернатора и отчасти объясняет генезис его хорошей славы, поскольку позитивные отзывы принадлежат именно литераторам, «людям пера».

Несколько удивительными являются такие упомянутые его «заслуги», как принадлежность к разным обществам, в том числе Калишскому православному обществу или Калишскому общественному клубу [38, с. 176–180]. Надо подчеркнуть, что никто из биографов не приводит хотя бы одного факта о малейшем отступлении Рыбникова от долга службы. Его служба на одной должности, под начальством разных губернаторов и генерал-губернаторов, свидетельствует, что они одобряли его деятельность. Тут следует вспомнить, что русские чиновники очень часто в доносах обвиняли друг друга в благосклонности к полякам, и такие обвинения были воспринимаемы весьма серьезно и могли поломать карьеры.

Кто вспоминает П.Н. Рыбникова сегодня? Во-первых, поддерживают его легенду краеведы, которым он нужен для привлекательности определенных мест – ведь басня получилась довольно романтическая и привлекательная. Так, Товарищество Любителей Брудзева приложило усилия для мемориализации дома Рыбниковых в Сацалах. Они связались с правнуком Павла Николаевича – Анджеем Рыбниковым, который подарил им свои воспоминания и фотографии из домашнего архива. В изданной в 2009 г. книге «Памятники города Турека и турецкого уезда» (том 2, ч. 1: «Резиденции турецкого уезда») дано описание имени

¹ Речь идет о разделах Речи Посполитой во второй половине XVIII в., о которых цензура запрещала упоминать иначе как о «воссоединении с Россией».

Рыбниковых в Сацалах, цитируется семейная корреспонденция и повествуются различные истории. Осенью 2010 г. в Сацалах были установлены мемориальные доски, посвященные семье Рыбниковых и... январским повстанцам, могилы которых там тоже находятся. Удивительное окончание истории.

Историей Рыбниковых начали пользоваться и сторонники мультикультурализма, причем очень упрощенно и даже неудачно. Появились различные публикации, в которых к одному знаменателю сводят сосуществование в Калише поляков, немцев, евреев, российских чиновников и военных. Конечно П.Н. Рыбников является для них своего рода реквизитом [35, с. 39–41].

4. Окончание

Наконец мы можем поставить вопрос: кому и зачем был нужен Павел Николаевич Рыбников? Конечно не сам по себе, а его упоминание в текстах. К сожалению, мы приходим к выводу, что самые очевидные его достижения были наименее использованы строителями легенды. Ссоры между «славянофилами» (так сказать «народными националистами») и социалистами (в том числе и интернационалистами) если в последнее время и возникают, то Рыбникова, как правило, уже не упоминают. Русофилы и мультикультуралисты в Польше используют этого персонажа довольно часто и свободно. Все эти нарративы почти совсем затмили историю образованного человека, который пытался с немалыми успехами использовать свои возможности и знания.

Наконец, вернусь еще раз к популярному роману Марии Домбровской «Ночи и дни», где два раза упоминается и Калишский вице-губернатор. Первый раз [28, с. 12] – Ядвига Острженьска получила его поддержку, чтобы ее сына, раненого в ногу в период восстания, не исключили из гимназии и позволили поступить в Главную школу в Варшаве. Второй раз пишется с удивлением о семье Рыбниковых – «Оказались людьми благородными, критично настроенными к политике правительства в этой стране, желающими Польше свободы, а при этом у них были традиции участия в прогрессивном и революционном движении» [28, с. 25].

П.Н. Рыбников не ополячился [32, с. 70–75], он остался собой, а его нормальное отношение к польской культуре воспринимали как благосклонность. Наверное, и ему ближе были люди науки

и культуры, чем офицеры местного гарнизона и другие русские чиновники, стремящиеся к более приземленным благам. Остается еще вопрос о том, почему его сын Сергей, выпускник Московского университета, чиновник канцелярии генерал-губернатора остался в Польше после революции? Наверное, следует учесть тот факт, что ему оставили часть имений и хорошая память об отце помогла в такой ситуации. Немаловажным был и тот факт, что его России уже не было, и сохранить свой стиль жизни он мог скорее на уже родной для него Калишской земле, нежели в советской России.

А может скрывалось за его судьбой и что-то большее? В 1934 г., после прочтения романа «Ночи и дни», Сергиуш (а он именно так подписался) написал к Марии Домбровской:

«[...] Эти подробно описанные силуэты людей давних времен, так нам хорошо известных (проф. Галчински, рейент Бохович, Лещинские, проф. Матушесвски и др.), они напомнили нам о древней истории нашего родного города Калиша, где в доме светлой памяти моих родителей, коллега сестер моих светлой памяти Антонина Стжалковска и г. Лещинска обучали нас петь „С дымом пожаров”, „Стоит улан на видете”, „Тысяча храбрых покидает Варшаву” и др., и эти песни привили нам с детства любовь к Польше, о страданиях которой так часто разговаривали светлой памяти родители наши.

Поэтому, подавая наилучшие пожелания Достопочтенной Пани к дальнейшим успехам в литературном мире, мы чувствуем в то же время обязанность передать Вам искреннюю, с глубины сердец вытекающую, благодарность за сих несколько слов, так милых и так истинных, оценивающих с.п. Родителей наших, которые в Польше жили, Польшей жили и дети свои воспитали в любви к этой красивой стране и которая является сегодня их настоящим отечеством»¹ [39, с. 179].

И как сильно историк не требовал бы от себя скептицизма, но трудно не поверить таким словам.

---

¹ Текст письма С. Рыбникова к Домбровской на основе критического издания «Ночи и дни» [См. 36].

1. *Азадовский М.К.* История русской фольклористики / М.К. Азадовский. – Москва, 1958. – Т. 2.
2. *Аникин В.П.* Рыбников Павел Николаевич / В.П. Аникин // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Москва, 1975. – Т. 22.
3. *Базанов В.Г.* П.Н. Рыбников в Карелии / В.Г. Базанов // Народная словесность. – Петрозаводск, 1947.
4. Государственный архив Российской Федерации в Москве. Ф. 110, Оп. 24 «Управление Варшавского Жандармского округа», Ед. хр. 338.
5. *Грузинский А.Е.* Песни собранные П.Н. Рыбниковым. – 2-е изд., 1909. – Т. 1
6. Документы и акты относящиеся к городам Калишской губернии // Памятная книжка Калишской губернии на 1871 г.
7. Документы и акты относящиеся к городам Калишской губернии // Памятная книжка Калишской губернии на 1872 г.
8. Документы и акты относящиеся к городам Калишской губернии // Памятная книжка Калишской губернии на 1874 г.
9. *Каплин А.Д.* Славянофилы, их сподвижники и последователи / А.Д. Каплин. – Москва, 2011.
10. Краткая литературная энциклопедия. – Москва 1971. – Т. 6.
11. Памятная книжка Калишской губернии на 1881 г. – Калиш, 1880.
12. Песни, собранные П. Н. Рыбниковым / ред. А.Е. Грузинский: Т 1–3. – 2-е изд. – Москва, 1909–1910.
13. *Плуценничак Д.* Этнограф и калишский вице-губернатор Павел Николаевич Рыбников / [Dominika Płocienniczak] // Рябининские чтения – 2015. – Петрозаводск, 2015.
14. *Полевой Н.* Устройство крестьян в Царстве Польском Калишскою комиссиею по крестьянским делам в 1865-1870 годах / Н. Полевой // Русская Старина. – 1914. – Т. 154. – № 5. – С. 248–304.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт Петербурге. Ф. 1284, Оп. 44 (год 1871), Ед. хр. 96.
16. Российский государственный исторический архив в Санкт Петербурге. Ф. 549, Оп. 2, Ед. хр. 52.
17. Российский государственный исторический архив в Санкт Петербурге. Ф. 1284, Оп. 45 (год 1885), Ед. хр. 251.
18. Рыбников Павел Николаевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 томах. – Санкт-Петербург 1890—1907. – Т. 28.
19. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург 1888. – Т. 62.

20. Сборник приказов, постановлений, циркуляров и распоряжений Варшавского Генерал-Губернатора. 1 ноября 1898 года. № 13. – Варшава, [б.д.].
21. Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – Москва, 1979.
22. Список генералам по старшинству. Исправлено по 1-е сентября. Санкт-Петербург 1879.
23. Список генералам по старшинству. Исправлено по 1-е января. – Санкт-Петербург, 1867.
24. Список гражданским чинам IV класса. Исправлено по 1-е марта 1878 г. – Санкт-Петербург, 1878.
25. *Andrysiak E.* Księgozbiory mniejszości narodowych w Kaliszu do 1939 roku / E. Andrysiak // *Kalisz - miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej.* – Kalisz, 2006.
26. Archiwum Państwowe w Kaliszu. Фонд: ASC parafii prawosławnej w Kaliszu, Ед.хр. 39, л. 74; Ед.хр. 42, л. 49-50.
27. *Błachowicz M.* Śmierć w dawnym Kaliszu. Dzieje chrześcijańskich pochówków, grobów i cmentarzy kaliskich od czasów najdawniejszych do 1914r. / Błachowicz M. ; praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Lecha Trzeciakowskiego. – Poznań, 2003.
28. *Dąbrowska M.* Noce i dni / M. Dąbrowska. – 21-е изд. – Warszawa. 1971. – Т. 1.
29. *Drewicz A.* Przewodniki. Cmentarz prawosławny na Rogatce / A. Drewicz [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://wkaliszu.pl/8040367/Cmentarz_prawoslawny_na_Rogatce.html.
30. *Górak A., Kozłowski J., Latawiec K.* Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918) / A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec. – 2-іе wydanie. – Lublin, 1915.
31. Kaliszanie – 1885. – № 4.
32. *Kijas A.* Rosjanie w Kaliszu i guberni kaliskiej na przełomie XIX/XX wieku (do 1914 roku) / A. Kijas // *Kalisz - miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej.* – Kalisz, 2006.
33. *Kościelniak W., Walczak K.* Kronika Kalisza / W. Kościelniak, K. Walczak [Электронный ресурс]. – Режим доступа : info.kalisz.pl.
34. *Kozłowski J.* Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867-1875 / J. Kozłowski // *Przegląd Historyczny.* – 1996. – № 4.
35. *Łaskarzewska H.* Nasze, wasze, wspólne – dziedzictwo kultury książki / H. Łaskarzewska // *Biuletyn Informacyjny biblioteki Narodowej.* – 2002. – № 1.

36. Miasto Kalisz (szkic historyczny) // Памятная книжка Калишской губернии на 1870 г.
37. *Oprac. E. Korzeniewska* / E. Oprac. – Warszawa 1972.
38. *Polanowski E. Adam Chodyński - historyk Kalisza* / E. Polanowski // Rocznik Kaliski. 1990. – Т. 22. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.info.kalisz.pl/biograf/chodynsk.htm>
39. *Polanowski E. W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850–1914* / E. Polanowski. – Poznań, 1979.
40. *Polanowski E. Życie literackie Kalisza 1870-1907* / E. Polanowski. – Warszawa, 1987.
41. *Tabaka A., Błachowicz M. Gdy Kaliszem rządili gubernatorzy* / A. Tabaka, M. Błachowicz [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zyciekalisza.pl/index.php?str=82&id=83216>.
42. *Wańka D. Łopaciński Hieronim* / D. Wańka // Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej ziemi kaliskiej / red. H. Tadeusiewicz. – Kalisz, 1998. – Т. 1.
43. *Włodarczyk Z. Recenzja książki: M. Król, Błazki w latach 1793–1869. Studium społeczno-ekonomiczne, Łódź 2013, ss. 136* / Z. Włodarczyk // Na sieradzkich szlakach. – 2014. – № 1.
44. *Wojciechowska Z. Archiwista Józef Szaniawski i jego spuścizna aktowa* / Z. Wojciechowska // Archeion. – 1998. – Т. 99.
45. *Wolska H. Hieronim Łopaciński w świetle rękopiśmiennych dedykacji odautorskich* / H. Wolska // Bibliotekarz Lubelski. Год 43. – 2000.

УДК 94:378](477.63)(092)

О.И. Журба, Т.Ф. Литвинова*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара***А.Г. БОЛЕБРУХ: ВЕРНОСТЬ ТЕМЕ,
КАК СПОСОБ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦИИ ИСТОРИКА**

Очерчены основные научные приоритеты одного из основателей исторического факультета Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара, видного историка общественной мысли России и Украины, профессора А.Г. Болебруха (1940–2018). Определены базовые характеристики саморепрезентации ученого, представленные в его текстах, научной и педагогической деятельности: верность проблематике изучения эпохи Просвещения, формирование собственных научных и личностных ценностей на основе просветительских идейных установок.

Ключевые слова: *А.Г. Болебрух, саморепрезентация историка, историографическое время, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, эпоха Просвещения, история общественной мысли.*

Журба О.И., Литвинова Т.Ф. А.Г. Болебрух: верность теме, как способ саморепрезентации историка

Окреслено основні наукові пріоритети одного із засновників історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, відомого історика громадської думки Росії і України, професора А.Г. Болебруха. Визначено базові характеристики саморепрезентції вченого представлені в його текстах, науковій та педагогічній діяльності: вірність проблематиці вивчення епохи Просвітництва, формування власних наукових й особистісних цінностей на основі просвітницьких ідейних настанов.

Ключові слова: *А.Г. Болебрух, саморепрезентція історика, історіографічний час, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, епоха Просвітництва, історія громадської думки.*

Zhurba O.I., Lytvynova T.F. A.G. Bolebrukh: Devotion to the Research Topic as the Way of Historian's Self-representation

The main scientific priorities of one of the founders of the Historical Faculty of the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, a prominent historian of social thought in Russia and Ukraine, professor A.G. Bolebrukh, are outlined. The basic characteristics of the scholar's self-representation, presented in his texts, scientific and educational activities are defined: loyalty to the problems of

© Журба О. И., Литвинова Т. Ф., 2018

the study of the Enlightenment, the formation of the scholar's own scientific and personal values basing upon the ideas of the Enlightenment.

Keywords: *A.G. Bolebrukh, Self-representation of the Historian, Historiographical Time, Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University, the Enlightenment, the History of Social Thought.*

Особое место в истории исторической науки занимает личностное измерение. Это тем более справедливо относительно её регионального сегмента, где направление и характер развития профессионального цеха во многом определяется творческим и организационным потенциалом тех, кто стоял у истоков его формирования и смог на долгие годы определить его научно-педагогический облик.

Становление современного сообщества днепропетровских историков, при всей достаточно продолжительной истории регионального историописания [12], относится к 1970-м гг. А среди его «отцов-основателей» особое место принадлежит профессору Анатолию Григорьевичу Болебруху (20.10.1940–27.01.2018), прошедшему в стенах родного вуза все возможные ступени научно-преподавательской иерархии. Многолетний декан исторического факультета Днепропетровского национального университета (1987–2002), заведующий кафедрой историографии и источниковедения (1994–2002), заведующий кафедрой историографии и источниковедения (1994–2006), председатель специализированного ученого совета по защите докторских диссертаций (1988–2004), крупный ученый, настоящий педагог, думающий, глубоко рефлексирующий историк был для нас настоящим учителем, добрым старшим товарищем и просто замечательным человеком.

В наш бурный век, когда дисциплинарные границы истории все активнее размываются, подвергается коррозии сциентистский образ исторической науки, когда инструментализация исторического знания, не ограничиваясь его популяризацией, принимает агрессивные формы орудия идеологического противостояния и откровенной пропаганды, все большую актуальность приобретает проблема самоопределения сообщества профессиональных историков, сохранения и адаптации в новых условиях базовых стандартов профессиональной этики. В этом смысле научные ценности и ориентиры, способы саморепрезентации и формирования корпоративной репутации одного из

ведущих специалистов «провинциальной» историографии, на наш взгляд, представляют значительную актуальность.

Впрочем, говорить об осознанной, а тем более активной самопрезентации, понимаемой как целенаправленное участие самого историка в формировании своего желаемого образа на личностном, профессиональном, корпоративном уровне, не приходится. В отличие от некоторых своих коллег, например Н.П. Ковальского, В.Т. Сиротенко, А.Г. Болебруху было глубоко чуждо излишнее внимание, словословие в его адрес, не говоря уже о личном участии в создании университетского-факультетского-кафедрального мифа «отца-основателя», «видного ученого», «фундатора научной школы». Однако, при всей гипертрофированности подобных характеристик, являющихся неизменным спутником неизбежных юбилеев, защит диссертаций, памятных университетских событий и результатом творения корпоративных легенд, в некотором отношении подобные оценки относительно Анатолия Григорьевича все же имеют под собой весомые основания [13; 15].

Даже для близких ему коллег и учеников (не беремся говорить о круге родных), плотно связанных с ним узами совместной работы и дружескими отношениями, АГ оставался достаточно закрытым человеком, практически не пускавшим в пространство личных переживаний, эмоций и чувств. Наверное, поэтому презентации его жизненного пути в справочных и юбилейных изданиях выглядят сухо и лаконично, фокусируются в основном на главных публикациях ученого, его карьерном росте, наградах и званиях. Безусловно, тут «виновата» и специфика жанра, но в нашем случае «телеграфность» стиля определялась и личностными характеристиками профессора А.Г. Болебруха. Сам Анатолий Григорьевич лишь однажды был вынужден высказаться о своем творческом пути в рамках биобиблиографического проекта «Профессори Днепропетровского национального университета», подготовленном к 90-летию учреждения, где все здравствующие писали о себе сами [8].

В лаконичности автобиографического текста, жестко размеряющего формальные и количественные параметры профессиональной жизни историка, важным представляется самоопределение профессиональных приоритетов: «теоретико-методологические проблемы историографии и источниковедения, исследования общественной мысли Украины и России XVIII–XIX вв., история местного края, поисковые исследования в области использования произведений

художественной литературы как исторических источников». Если же отбросить «историю местного края», где Анатолий Григорьевич выступал в важном, но, как кажется, факультативном для себя качестве главного редактора коллективных проектов современных городских нарративов Екатеринослава-Днепропетровска [11; 14], то основные его интересы определялись глубоким, искренним, самоотверженным погружением в эпоху Просвещения, которая становилась не только предметом его исследований, но и, как представляется, оказывала мощное воздействие на его личность, поведение, интеллектуальное состояние, характер научной и педагогической деятельности.

В своеобразном интервью, организованном редактором третьего выпуска «Дніпропетровського історико-археологічного збірника», специально посвященного 40-летию научной деятельности А.Г. Болебруха, размышляя о социальной пользе истории как науки, Анатолий Григорьевич вполне в просветительском духе писал: «Талант историка-исследователя состоит в том, чтобы средствами своей науки, средствами, испытанными многими поколениями историков от Геродота и Фукидида до В.О. Ключевского и Д.С. Лихачева, помочь людям отыскать на земле путь, ведущий к истине, добру и красоте». И тут же, как бы извиняясь, иронизировал по поводу наукообразного терминологического заимствования и определял свои профессиональные ориентиры: «Простите..., неизбежную высокопарность, эти слова я употребил намеренно, ибо мы и так слишком обеднили свой лексический запас, заменив духовно богатые слова наукообразными «инвариантами». Итак, для того, чтобы вернуть к себе доверие общества, чтобы уважали историка-профессионала, чтобы история вновь начала оказывать (как в XIX в.) оздоровляющее воздействие на людей, нам, профессионалам, следовало бы объединить усилия и возвысить свой коллективный голос против «дилетантизма в науке» и всепоглощающей конъюнктуры» [1, с. 23].

В профессии А.Г. Болебрух выступал, прежде всего, как историк общественной мысли. Такой ракурс занятий предоставлял органичную возможность соединить профессиональную подготовку филолога-литературоведа, каким был АГ по своей вузовской специальности, глубокий интерес к теоретико-методологической проблематике с исследовательскими проектами, посвященными изучению различных направлений идейных борений и интеллектуальной истории, прежде всего в отечественном XVIII – XIX вв.

Библиография его работ также целиком подтверждает наши предварительные наблюдения о том, что ведущей характеристикой профессиональной и личностной саморепрезентации ученого была его верность одной большой теме. Анатолий Григорьевич много лет разрабатывал и читал на историческом факультете курс «История общественной мысли». Большинство его текстов также посвящено этому. Причем важно, что внимание историка преимущественно было приковано именно к рубежу XVIII–XIX вв. Конечно, порой он выходил за эти временные пределы. Но прежде всего Анатолий Григорьевич отдавал дань эпохе Просвещения и просветительству. Погруженность в нее, очевидно, была настолько сильной, что иногда даже казалось, что он – человек той эпохи.

Чтобы понять сделанное АГ на этом направлении, оценить его вклад в изучение истории общественной мысли, следует напомнить, что еще в советской историографии, когда достаточно активно прорабатывались различные сюжеты в рамках этой дисциплины, её предмет все же не был четко очерчен, хотя в работах по теоретическим проблемам общественной мысли много внимания уделялось осмыслению сущности понятия, его содержательному наполнению, многогранности, сложной природе, проблематичности выработки адекватной структуры, научного определения (М.Т. Иовчук, Л.Н. Пушкарев, Е.Г. Плимак, В.С. Горский, Л.А. Коган, А.В. Предтеченский, А.П. Богданов, Е.В. Чистякова и др.).

Такая же неопределенность сохраняется и по сей день. Впрочем, дисциплинарная размытость истории общественной мысли в условиях методологической регламентации советской историографии имела свои преимущества. Это позволяло достаточно широко трактовать предметное поле дисциплины, по сути, приближая ее к тогдашним зарубежным аналогам, в частности, истории идей, интеллектуальной истории. При этом долгое время главным исследовательским полем истории общественной мысли, как и истории идей, оставалась история политической мысли, развивавшейся в русле той традиции, которая утвердилась в Западной Европе еще в XIX в. То есть, история идей рассматривалась как неотъемлемая часть доминирующей тогда политической истории.

Современная украинская историография, как ни странно, без дискуссий, не рефлексировав над теоретическими проблемами, практически без сопротивления восприняла традиции своих предшественников. Включая, правда, новые сюжеты национальной истории, украинские специалисты до сих пор трактуют общественную

мысль исключительно как политическую. Об этом свидетельствует монументальное девятитомное издание документов и материалов под названием «Тисяча років української суспільно-політичної думки», появившееся в 2001 г., на котором никак не отразились изменения, произошедшие в западной историографии.

Поэтому важно отметить, что А.Г. Болебрух, как бы оставаясь в дискуссионном поле истории общественной мысли, активно осваивая новые подходы, продолжал размышлять над возможностями дисциплины. Именно ему принадлежит одна из последних в настоящее время попыток определения предмета истории общественной мысли, свидетельствующая об ориентации на современные тенденции развития мировой гуманитаристики. Он рассматривал общественную мысль как часть социальной истории, в том смысле, что эта самостоятельная научная дисциплина «изучает отношение людей к актуальным проблемам социальной жизни и их представления о желаемых изменениях в ней» [2, с. 398]. В специальной статье для «Історіографічного словника» историк определил общественную мысль, как «динамічну систему оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування» [9, с. 257]. Несмотря на некоторые нюансы, в этих определениях четко просматривается просветительский пафос – история должна отвечать на насущные жизненные вопросы.

Этому была посвящена и докторская диссертация А.Г. Болебруха – «Крестьянский вопрос в передовой общественной мысли России конца XVIII – первой четверти XIX в.» [10]. Тут на первом месте оказался насущный, жизненно важный для Российской империи того времени вопрос. Но крестьянский вопрос выступает, скорее, не целью, а средством, в частности, средством изучения идеологии Просвещения в России. Чтобы понять, насколько широко уже тогда А.Г. Болебрух трактовал общественную мысль, важно обратить внимание на некоторые моменты.

Во-первых, в сложный по внутренней структуре историографический очерк диссертации были включены исследования по истории крестьянства, по истории крепостного права, крестьянского и общественного движений, общественной мысли, Просвещения, по персоналистике и работы, в которых раскрывался ход обсуждения дальнейшей судьбы крепостничества. Здесь также была дана подробная характеристика отдельных этапов разработки тех или иных составляющих темы, что позволяет представить движение мысли в то или иное историографическое время.

Во-вторых, хотя исследовательское внимание обращалось преимущественно на «передовой общественно-политической мысли», все же историком преследовалась цель изучить процесс дифференциации течений в русской общественной мысли конца XVIII–первой четверти XIX в. [10, с. 13]. В результате, в поле зрения оказались и «просветители», и «буржуазные реформаторы», и «консерваторы», то есть представители основных идейных направлений, выделявшихся тогда в советской историографии. Причем «консерваторам», которые согласно историографическим выводами ученого до этого почти не изучались [10, с. 44], был отведен отдельный полноценный раздел, где была подвержена анализу «дворянская классовая доктрина» [10, с. 129]. Таким образом, фактически широко представлялась подзабытая в советской историографии проблема «дворянство и крестьянский вопрос».

В-третьих, исследования А.Г. Болебруха, скорее, можно воспринимать как маргинальные относительно мейнстрима украинской советской историографии. И хотя речь идет о творчестве днепропетровского историка, он был, по нашему мнению, мало связан с тогдашней традицией украинской исторической науки. Показательно, но и в диссертации, и в других трудах А.Г. Болебрух в своих оценках событий, персоналий, в частности, В.Н. Каразина, солидаризировался не с украинскими (А.Г. Слюсарский, Л.А. Коваленко, А.М. Чабан), а с российскими советскими специалистами (А.В. Предтеченский, В.Г. Базанов и другие). В довольно пространной историографической части диссертации, где проанализирован большой массив литературы, практически нет работ украинских ученых. В конкретно-содержательной части диссертации можно встретить фамилию И.А. Гуржия, и редкие ссылки на работы А.М. Почапского и А.М. Чабан о влиянии французского Просвещения на философию и «прогрессивную социологическую мысль» Украины. Без сомнения, это можно объяснить неразработанностью в украинской историографии проблем, затрагиваемых Анатолием Григорьевичем. Украинские сюжеты, разумеется, также тогда не были для него центральными. Братья Я.П. Козельские, С.Е. Десницкий, В.Н. Каразин и даже Г.С. Сковорода рассматривались, скорее, в общероссийском, просветительском, а не в национальном контексте.

Верность этим героям А.Г. Болебрух сохранил и в новой историографической ситуации. Подготавливая к изданию хрестоматию по истории общественной мысли Украины XVIII – первой половины

XIX в., из числа украинских мыслителей для себя он выбрал уже знакомых нам просветителей, начиная от Феофана Прокоповича и заканчивая В.Н. Каразиным, а также материалы по крестьянскому вопросу, подчеркивая при этом во вступительной части и примечаниях важность просветительской теории, просветительских взглядов, общих человеческих, социальных проблем.

Это же можно сказать и о представлении В.Н. Каразина в специальной монографии, где Анатолию Григорьевичу, наверное, не случайно принадлежат разделы, посвященные эпохе конца XVIII – первой половины XIX в. («Виміри часу») и общественно-политическим взглядам главного героя [7, с. 12–49, 73–118]. Замечая, что личность В.Н. Каразина формировалась на перекрестке великороссийской и украинской культур, называя его украинским деятелем, А.Г. Болебрух все же вписывал своего героя в широкий контекст эпохи Просвещения, которая и задала мощный импульс модернизационным преобразованиям в Российской империи.

И даже в одной из последних попыток синтеза – в «Нарисах з історії громадської самосвідомості» [4], обращаясь к общественной мысли Украины и России на широком временном пространстве, Анатолий Григорьевич оставался верен себе, отыскивая в потоке «самосвідомості» или «общественной мысли» прежде всего просветительскую составляющую.

На заданный в августе 2007 г. вопрос об истоках и причинах верности теме А.Г. Болебрух представил не только свое понимание её предмета и задач, но и, как нам кажется, собственное профессиональное и личностное кредо: «И последний ответ на последний вопрос о моей заинтересованности историей общественной мысли. Толчок к этому я получил при чтении сочинений Белинского, Герцена, Ключевского, Семевского, Плеханова, Лихачева, а непосредственно занялся в аспирантуре и после неё. Мне немало приходилось писать о предмете и значении истории общественной мысли как отдельной исторической дисциплине или области исторического познания. Здесь ограничусь коротким замечанием. История общественной мысли дает редкую возможность оценить ход исторического прошлого в ракурсе его влияния на жизнь и душевное самочувствие человека, отразить отношение современника к положительным и отрицательным сторонам действительности, его представления о желательном и наиболее ценном в жизни, т.е. об общественном идеале.

К сожалению, уровень изучения истории общественной мысли еще недостаточен для реализации предложения Жака Ле Гоффа разработать периодизацию истории, исходя из эволюции общечеловеческого идеала. Достижение этой цели – престижная перспектива истории общественной мысли, цель и моя как её исследователя» [1, с. 32–33].

К этой цели Анатолий Григорьевич был устремлен до конца своих дней. Достоин, с поднятой головой, по собственному желанию, понимая, что физические кондиции уже не позволяют работать с полной отдачей, осознанно оставляя свое кафедральное место для молодого, талантливого историка, в 2012г. А.Г. Болебрух ушел из университета на пенсию. Казалось бы, перед заслуженным, статусным профессором открываются качественно новые жизненные горизонты, когда можно сосредоточиться на себе и своем здоровье, на близких и родных людях, нуждающихся в помощи и поддержке мужа, отца, бабушки, больше времени проводить на воздухе, читать художественную литературу, посещать театры. Но мы, не терявшие связь с АГ и в его послеуниверситетские годы, с удивлением обнаружили, что наш учитель и коллега большую часть своего времени проводит за письменным столом и компьютером, не только пристально отслеживая состояние современной гуманитаристики и общественно-политической жизни. Глубоко и ответственно переживая динамичные изменения, разрушающие его картину гармонично и разумно выстроенного мира, депрофессионализацию исторического познания, коррозию исторической науки, использование истории в целях пропаганды и легитимации политических проектов, Анатолий Григорьевич, доступными ему методами вставал на защиту своих научных и гражданских идеалов.

С 2013 по 2016 гг. он за свой счет выпустил три книжки [3; 5; 6], по сути монографии, посвященные одной большой теме: «Место и роль исторического знания в гармонизации социальной жизни и формировании гражданского самосознания». Опираясь в своих размышлениях над этой судьбоносной не только для цеха историков проблемой он находил в хорошо знакомых текстах и судьбах героев его любимого времени конца XVIII – первой половины XIX в.

В аннотации к своему последнему произведению Анатолий Григорьевич, ссылаясь на мысль Н.М. Карамзина о том, что «мудрость человеческая имеет нужду в опытах, а жизнь кратковременна». В этом опыте истории он находил и опору для социального опти-

мизма, и горькое разочарование в том, что «совет Карамзина был проигнорирован» [5, с. 2]. Свое призвание и предназначение в последнем бою за историю А.Г. Болебрух видел в том, чтобы «проанализировать истоки народных усилий по достижению лучших условий жизни и, возможно понять – хотя бы в первом приближении – причины влияния просчетов наших предков на наши собственные промахи» [5, с. 4].

Сегодня, как нам представляется, еще не настало время для глубокого и критического рассмотрения творческого наследия этого крупного ученого. Нужна не только тщательная проработка его текстов и понимание контекстов творческой биографии одного из «отцов-основателей» исторического факультета Днепропетровского университета, но и определенная дистанция, личностное отстранение от предмета изучения и его времени. Вместе с тем, саморепрезентация, проявившаяся в текстах и стиль научно-педагогической деятельности, дает основание для определения некоторых стержневых характеристик А.Г. Болебруха-историка, а также необходимый материал для более широких историографических наблюдений.

Прежде всего, это исключительно высокий, в некотором смысле эксклюзивный уровень взаимодействия и взаимовлияния историка и его проблематики. Характер этого диалога, степень его интеллектуального напряжения были настолько значительны, глубоки, искренни и интенсивны, что порой казалось, исчезает временная дистанция между объектом и субъектом изучения. Как будто историк последней четверти XX – начала XXI в. взваливал на себя миссию представлять в своем историографическом пространстве ценности иного историографического времени. И, как это не странно, такая историографическая асинхронность, нередко воспринимаемая, особенно представителями младшего поколения, как проявление научной негибкости и исследовательского консерватизма, на наш взгляд, может оказаться исключительно затребованной в эпоху кризиса профессии историка и исторической науки в целом. Фундаментальные вопросы исторического познания, его смысла, места и роли в супердинамичной общественной жизни не теряют своей актуальности, а поиск ответов на них может способствовать оздоровлению профессиональной ситуации.

1. Анатолий Григорьевич Болебрух. Профессия историка: реальность и ожидания // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д., 2009. – Вип. 3. – С. 12–34.
2. *Болебрух А.* Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження / А.Г. Болебрух // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10] : зб. наук. праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – 476 с.
3. *Болебрух А.Г.* Мы – 200 лет тому назад: монографія / А.Г. Болебрух. – Д., 2013. – 214 с.
4. *Болебрух А.Г.* Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.) / А.Г. Болебрух. – Д., 2008. – 452 с.
5. *Болебрух А.Г.* Не сбылось, или испорченный замысел / А.Г. Болебрух. – Д., 2016. – 96 с.
6. *Болебрух А.Г.* Незримый мир. «Человек в природе и природа в человеке» / А.Г. Болебрух. – Д., 2015. – 122 с.
7. *Болебрух А.Г.* Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А.Г. Болебрух, С.М. Куделко, А.В. Хрідочкін. – Х., 2005. – 348 с.
8. [Болебрух А.Г.] Болебрух Анатолий Григорович / А.Г. Болебрух // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. – Д., 2008. – С. 55–56.
9. *Болебрух А.* Суспільна думка / А.Г. Болебрух // Історіографічний словник. – Х., 2004. – С. 257–263.
10. *Болебрух А.Г.* Крестьянский вопрос в передовой общественной мысли России конца XVIII – первой четверти XIX в.: дис. ...док. ист. наук / А.Г. Болебрух. – Д., 1989.
11. Дніпропетровськ: віхи історії / за ред. А.Г. Болебруха. – Д., 2001. – 256 с.
12. *Журба О.И.* Сто лет днепропетровскому «цеху историков» / О.И. Журба // Грані. – 2013. – № 100. – С. 46–54.
13. *Іваненко В.В.* До 70-річчя доктора історичних наук, професора А.Г. Болебруха / В.В. Іваненко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 229–231.
14. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А.Г. Болебруха. – Д., 2006. – 596 с.
15. *Чернов Е.А.* К 60-летию доктора исторических наук, профессора Анатолия Григорьевича Болебруха / Е.А. Чернов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д., 2001. – Вип. 2. – С. 706–708.

В. Ю. Іващенко

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

**ОБРАЗИ «УЧИТЕЛЯ» ТА «УЧНЯ» В АВТОБІОГРАФІЯХ
ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті аналізуються особливості функціонування системи «Учитель – Учень» в автобіографіях істориків, написаних у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: В.Б. Антоновича, К.М. Бестужева-Рюміна, М.П. Драгоманова, М.І. Костомарова, М.О. Максимовича, М.О. Осокіна, І.М. Снегирьова, В.І. Семеєвського, С.М. Соловійова, М.Г. Устрялова. Зокрема, визначається популярність образів «Я-Учень», «Учень», «Я-Вчитель», «Вчитель», що дозволяє зробити висновки про усвідомлення авторами автобіографій механізмів побудови університетської кар'єри та особливостей наукової творчості історика.

Ключові слова: автобіографія, наукове середовище, наукові школи, спадкоємність поколінь, академічна кар'єра, специфіка наукової творчості.

**Іващенко В. Ю. Обrazy «Учителя» и «Ученика» в автобиографиях
историков второй половины ХІХ – начала ХХ вв.**

В статье исследуются особенности функционирования системы «Учитель – Ученик» в автобиографиях историков, написанных во второй половине ХІХ – начале ХХ вв.: В.Б. Антоновича, К.Н. Бестужева-Рюмина, М.П. Драгоманова, Н.И. Костомарова, М.А. Максимовича, Н.А. Осокіна, И.М. Снегирева, В.И. Семеєвского, С.М. Соловьёва, Н.Г. Устрялова. В частности, анализируется популярность образов «Я-Ученик», «Ученик», «Я-Учитель», «Учитель», что позволяет сделать выводы об осознании авторами автобиографий механизмов построения университетской карьеры и особенностей научного творчества историков.

Ключевые слова: автобиография, научная среда, научные школы, преемственность поколений, академическая карьера, специфика научного творчества.

Ivashenko Viktoriya. Images of «the Master» and «the Apprentice» in Autobiographies of Historians of the Second Half of XIX – early XX Centuries

The paper provides an analysis of the functioning of the «Master – Apprentice» system in the historians' autobiographies written in the second half of 19th – early 20th centuries: V. Antonovich, K. Bestuzhev-Ryumin, M. Drahomanov, M. Kostomarov, M. Maksimovich, M. Osokin, I. Snegirev, V. Semevsky, S. Solovyov, M. Ustryalov. In particular, the popularity of the images «I – the Apprentice», « the Apprentice», «I – the Master», « the Master» is determined, which allows to draw conclusions about the authors' awareness of the mechanisms of building a university career and the peculiarities of the scientific work of the historian.

Keywords: *Academic Career, Autobiography, Scientific Community, Scientific Schools, Succession of Generations, Specificity of Academic Creativity.*

У другій половині XIX – на початку XX ст. в історичній науці активізується процес формування наукових шкіл «класичного» («генетичного», «лідерського» та ін.) типу, важливим аспектом яких є наявність освітнього зв'язку «вчитель – учень» [7]. При тому, що вивчення відповідних наукових шкіл має давню історіографічну традицію, базові поняття «учитель» та «учень», вочевидь, продовжують вживатися в різних значеннях. Так, поряд із твердженнями, що «далеко не всі видатні вчені-викладачі університетів мали школи: не було шкіл ані у С.В. Соловйова, ані у К.М. Бестужева-Рюміна, ані у М.І. Костомарова» [7, с. 315], можна зустріти прямі вказівки на учнів цих істориків. Зокрема, у «мережєвих» словниках істориків, а також професорів та викладачів Санкт-Петербурзького університету до учнів К.М. Бестужева-Рюміна відносять М.Д. Чечуліна, В.І. Семевського, О.С. Лаппо-Данилевського та багатьох інших [10–11].

Не ставлячи за мету дати остаточне визначення цих понять, спробуємо проаналізувати особливості образів «Учителя» та «Учня» в автобіографіях істориків, які навчалися та викладали в різних університетах Російської імперії, а саме: М.Г. Устрялова (Петербурзький університет) [14], І.М. Снегір'ова [12], С.М. Соловйова [13] (Московський університет), К.М. Бестужева-Рюміна [2] (Московський та Петербурзький університети), В.І. Семевського [9] (Петербурзький університет), М.О. Осокіна [8] (Петербурзький, Московський та Казанський університети),

М.І. Костомарова [5] (Харківський, Київський та Петербурзький університети), М.О. Максимовича [6] (Московський та Київський університети), В.Б. Антоновича [1] та М.П. Драгоманова [4] (Київський університет). Відзначимо, що всі автобіографії були написані у другій половині XIX – на початку XX ст.

Зрозуміло, що в автобіографіях учених сюжети освітнього характеру є провідними. Утім, слова «вчитель» та «учень» вживалися більшістю мемуаристів в їхньому прямому значенні, як визначення професії: здебільшого по відношенню до вчителів гімназії, зрідка – до університетських викладачів. Тим не менш, навіть за відсутності прямих вказівок ми можемо говорити про присутність в мемуарних текстах кількох варіантів образів «Учителя» та «Учня»: по-перше, на різних етапах свого життя в цих ролях виступали самі мемуаристи («Я-Учень» та «Я-Вчитель»); по-друге, опис кола спілкування мемуаристів дозволяє виокремити осіб, які перебирали на себе відповідні функції («Учитель» та «Учень»).

Найбільше уваги абсолютно всі мемуаристи приділяли побудові образу «Я-Учень». При цьому дехто з авторів відзначав певні віхи у процесі навчання. Так, І.М. Снегирьов зауважив: «Перехід дитини з батьківського дому, з родинного кола до університету, важлива епоха в житті. Таким уявлявся мені і мій перехід до університетської гімназії...» [12, с. 736]. Утім, головною рисою, яку підкреслювали історики, було прагнення до самоосвіти. Незважаючи на сприятливі (М.П. Драгоманов) або несприятливі (М.І. Костомаров, М.О. Максимович, С.М. Соловйов), як зазначали самі мемуаристи, умови навчання в училищах, гімназіях, а інколи й в університетах (М.І. Костомаров), вони багато часу проводили за читанням та вивченням мов.

Так, С.М. Соловйов протиставив «поганому навчанню в комерційному училищі» самостійне читання, яке, на його думку, розвивало історичну уяву [13, с. 8–9]. У подальшому, характеризуючи одного зі своїх гімназійних друзів, він зазначав: «у нього не було тієї розвинутості і тієї швидкості в обертанні думки навколо предмету, яких мав я; головна причина цього – моя рання та відносно величезна начитаність» [13, с. 34]. Про визначальну роль самостійного читання писали також у своїх автобіографіях М.Г. Устрялов, М.І. Костомаров, К.М. Бестужев-Рюмін, М.О. Осокін, В.І. Семевський, М.П. Драгоманов. При цьому, у деяких текстах по

відношенню до процесу читання звучить слово «пристрасть» [13, с. 8; 14, с. 605].

Дехто з мемуаристів особливо звертав увагу на твори, які сприяли захопленню історією: для В.І. Семевського це був «Боярин Матвеев» П.Р. Фурмана [9, с. 9], для С.М. Соловйова – «Краткое начертание всеобщей истории для детей» І. Басалаєва, «Всеобщая и новая история» абата Міллота, а також «История государства Российского» М.М. Карамзіна, яку він до вступу в гімназію прочитав дванадцять разів [13, с. 8–9]. Про Міллота та М.М. Карамзіна також згадує К.М. Бестужев-Рюмін, який взагалі надає детальні переліки тих творів, які він читав на кожному етапі свого життя. Наприклад, у пансіоні він прочитав «усього Пушкіна і багато знав напам'ять, Жуковського, Карамзіна..., Озерова, Фонвізіна, частково Державіна і навіть «Кадма и Гармонию» Хераскова, децю Вальтера Скотта. Із серйозних творів, крім «Истории Государства Российского» и Міллота (першу читав два рази з батьком і чотири рази один), прочитав Плутарха, Бергманна «Петра», Берха про Романових, «Сказания современников о Дмитрии Самозванце», Вейдемейра про Єлизавету Петрівну, записки Манштейна та Устрялова...» [2, с. 12–13].

Крім того, для деякого з мемуаристів важливим було визнання їхніх здібностей. С.М. Соловйов, К.М. Бестужев-Рюмін та М.О. Максимович прямо говорять про самолюбство як про одну з провідних рис їхнього характеру. За зізнанням С.М. Соловйова, він на час вступу до гімназії «був надто слабким у математиці», за що вчитель називав його «дурнем» та одного разу поставив на коліна [13, с. 22]. Проте додаткові заняття з математики дозволили йому стати першим учнем у гімназії та навіть здобути славу «генія» [13, с. 33]. М.Г. Устрялов та М.І. Костомаров також відзначають, що вони були серед перших випускників гімназії, а за зізнанням М.О. Максимовича, лише захоплення ботанікою призвело до того, що в старших класах гімназії його успіхи в науках спустилися з найвищого ступеня до вельми доброго [6, с. 324].

Для більшості мемуаристів навчання в університеті стало продовженням процесу самоосвіти. Зокрема, покажемо є коротке зауваження М.О. Осокіна: «в Казані я не знав ані прогулянок, ані розваг, і три роки суцільно висидів за книжками та науковими працями» [8, с. 671]. При цьому, частину цієї літератури мемуаристи читали в оригіналі. М.І. Костомаров постійно підкреслює, що мав

надзвичайно щасливу пам'ять, яка дозволила йому в короткий термін вивчити самостійно французьку, німецьку, італійську, польську, чеську, сербську мови та латину [5, с. 439–449]. Про важливість знання мов також пише С.М. Соловйов: «Я погано розмовляю усіма іноземними мовами, яких знаю чотири: французьку, німецьку, англійську та італійську, крім польської та латини... Чеською я не дуже вільно читаю; однак французька, англійська та італійська мови для мене рідні за складом, тоді як зовсім чужа німецька, особливо нова...» [13, с. 70].

Відзначимо, що лише М.Г. Устряловим університетська кар'єра розглядалася як щось випадкове: вступ до університету був визначений батьками, а про учену службу він, за його твердженням, не думав навіть після закінчення університету [14, с. 608, 611]. Натомість для багатьох інших університет був омріяною метою [5, с. 474; 6, с. 323]. Утім, напевне, найповніше віру у власне призначення висловив М.О. Максимович: «Моє професорство було не зовнішнім і не випадковим становищем і справою в житті: воно було призначенням моїм та улюбленою мрією з дитинства, осереддя та подвигом юнацького життя, моїм самолюбством у змушнілі роки, при якому не було вже місця, ані владолубству, ані іншому подібному любству, як у тому я не раз мав змогу перевірити себе та переконатися сповна...» [6, с. 323].

Другим за популярністю є образ «Учителя», який вплинув на формування особистості мемуариста. На різних етапах життя це були няня або бабуся (С.М. Соловйов, В.Б. Антонович), батько (К.М. Бестужев-Рюмін, М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов), гімназійні учителі (М.О. Максимович, М.П. Драгоманов) та університетські викладачі (М.І. Костомаров, М.О. Осокін). Як правило, автори завдячували жінкам релігійно-моральним впливом, батькові – вихованням та початком знайомства з новітньою літературою, учителям та викладачам – поштовхом до наукових занять. В окремих випадках мемуаристи відзначали вирішальну роль тієї чи іншої постаті. Так, М.І. Костомаров, який не побачив гідних педагогічних зразків ані у Воронезькій гімназії, ані на перших курсах навчання у Харківському університеті, пов'язав зміни у своєму духовному житті із лекціями професора М.М. Луніна: «Взагалі лекції цього професора мали на мене величезний вплив і здійснили в моєму духовному житті рішучий поворот: я полюбив історію більш за все і з того часу із запалом поринув у читання та вивчення історичних

книг» [5, с. 442]. Благотворний вплив на М.О. Осокіна мали В.І. Григорович та М.М. Булич: «На першого до цього часу я молюся і можу порівнювати його лише з Ф.І. Буслаєвим, вважаючи того та іншого апостолами російської науки. Буличу я був завжди багато чим зобов'язаний. Він мене рекомендував залишити при університеті на вакантну кафедру всесвітньої історії...» [8, с. 671].

Утім, для характеристики професорсько-викладацького складу університетів, мемуаристи здебільшого вдаються до створення невеликих за обсягом «мемуарних портретів», в яких коротко фіксують особливості лекційного курсу того чи іншого викладача, його вплив на аудиторію, значно рідше згадують про зовнішній вигляд або певні риси характеру, як правило, зберігаючи «академічну» стриманість. Виключення становить автобіографія С.М. Соловійова, якій притаманна певна різкість суджень. Характеризуючи того чи іншого університетського діяча, С.М. Соловійов змальовував переважно негативний або переважно позитивний «мемуарний портрет». У першому випадку він згадував про позитивні якості того чи іншого персонажу, але більшу частину спогадів присвячував висвітленню недоліків (Д.П. Голохвастов, М.Т. Качановський, І.І. Давидов, С.П. Шевирьов, В.І. Оболенський, М.П. Погодін, М.І. Крилов та ін.). В іншому випадку, навпаки, на противагу кільком недолікам подавалася здебільшого позитивна характеристика (С.Г. Строганов, Д.Л. Крюков, Т.М. Грановський, О.І. Чивилев).

З тексту спогадів зрозуміло, що найбільший вплив на автора мали Д.Л. Крюков та Т.М. Грановський. При цьому автор віддавав перевагу останньому, стиль спілкування та викладання якого він кілька разів характеризує словом «теплота» на противагу «холодності» Д.Л. Крюкова та інших викладачів [13, с. 49–51]. Хоча при всій повазі до Т.М. Грановського, С.М. Соловійов достатньо критично оцінював останнього, закидаючи йому несамостійність поглядів, що, на нашу думку, не дозволило С.М. Соловійову назвати Т.М. Грановського «Вчителем». Вельми показовою є фраза Т.М. Грановського, яку мемуарист навів, описуючи свої перші лекції: «Ми всі вступили на кафедри учнями, а Соловійов вступив вже майстром своєї науки» [13, с. 93].

Відзначимо, що автобіографічний текст С.М. Соловійова є єдиним, в якому слово «Вчитель» вживається не для позначення

професії, а у значенні «наставник», щоправда, у негативній конотації. Мова йде про сюжет, пов'язаний із конфліктом С.М. Соловйова та М.П. Погодіна. Згадуючи про реакцію на цей конфлікт з боку громадськості, С.М. Соловйов зауважив: «були й інші... які... сильно голосили проти мене, оминаючи правду моїх наукових думок, міркували, що не годиться мені озброюватися проти *вчителя* [так у публікації. – В.І.], що це невдячно з мого боку» [13, с. 112]. Хоча М.П. Погодін запрошував молодого ученого до себе, дозволяв користуватися своєю бібліотекою, допомагав із друком перших наукових статей та назвав одним із своїх наступників по кафедрі російської історії, на момент написання спогадів С.М. Соловйов не визнавав останнього своїм «Вчителем». До речі зауважимо, що С.М. Соловйов також відмовився від звання «Погодінського клієнта», яким його намагалося «нагородити» університетське та позауніверситетське середовище [13, с. 86, 89].

Поясненню свого ставлення до М.П. Погодіна С.М. Соловйов присвятив кілька сторінок, вдаючись, як до загальної характеристики свого персонажа (сміливість, але грубість, цинізм, користолобство, честолюбство, «моральна неохайність»), так і до опису його конкретних дій по відношенню до автора. Виходячи у відставку, М.П. Погодін назвав С.М. Соловйова своїм наступником по кафедрі, але згодом висловив бажання повернутися, залишаючи для молодого історика місце ад'юнкта. Саме цим С.М. Соловйов пояснив коливання М.П. Погодіна щодо підтримки його магістерської дисертації: М.П. Погодін оцінив останню як «дуже гарну» магістерську працю, але «цілком незадовільну» «професорську». Цей конфлікт посилювався протистоянням слов'янофілів та західників. Останні підтримали кандидатуру С.М. Соловйова. У подальшому конфлікт став відкритим: М.П. Погодін звинуватив С.М. Соловйова в неповазі, але остаточного розриву не відбулося, і як зазначив мемуарист, він продовжив бувати в М.П. Погодіна вдома [13, с. 54–58, 62, 87–97].

Таким чином, у своїх спогадах С.М. Соловйов «відмовився» від «Вчителя», а натомість ввів постать «патрона». Ним став попечитель Московського навчального округу С.Г. Строганов, діяльність якого, на думку мемуариста, змінила «дух» в усіх освітніх закладах Москви [13, с. 25]. С.Г. Строганов підтримував С.М. Соловйова на початку його кар'єри, часто виступав у ролі радника. Відставку С.Г. Строганова С.М. Соловйов сприйняв як «удар» та особисту

поразку [13, с. 113–114]. Щоб проілюструвати значення тих чи інших університетських діячів у житті С.М. Соловйова, відзначимо, що С.Г. Строганов згадується в тексті автобіографії 132 рази, М.П. Погодін – 123 рази, Т.М. Грановський – 64 рази.

Маючи певну унікальність, автобіографія М.П. Соловйова, водночас, дозволяє звернути увагу на два типові моменти. По-перше, у декількох мемуарних текстах, подібно до автобіографії С.М. Соловйова, за відсутності «Вчителя» вводиться постать «патрона»: для М.Г. Устрялова – це міністр народної освіти граф С.С. Уваров (відзначимо, що прихильники С.Г. Строганова та С.С. Уварова виступають в текстах антагоністами) [14, с. 620, 626–627], для М.О. Максимовича – ректор Московського університету А.А. Прокопович-Антонський [6, с. 328], для М.П. Драгоманова – професор Київського університету В.Я. Шульгін. Так, свого часу В.Я. Шульгін опублікував промову М.П. Драгоманова, яку останній виголосив на банкеті на честь М.І. Пирогова, рекомендував молодого вченого Раді університету як майбутнього кандидата у професори, запропонував відправити його в закордонне відрядження, а коли справа з відрядженням затягнулася, порадив подати дисертацію з римської історії на право викладання. Утім, у подальшому В.Я. Шульгін став «політичним супротивником» М.П. Драгоманова, що наклало відбиток на відповідні автобіографічні згадки: мемуарист вказує на підтримку з боку професора, але постійно акцентує увагу на розходженнях у поглядах та охолодженні у взаєминах, що особливо посилювалися після захисту магістерської дисертації, основні положення якої «скандалізували» ліберальну частину професури та «образили» консервативну [3, с. 42–46].

Другий момент, який присутній у багатьох автобіографічних текстах – це входження до університетської корпорації переважно через конфлікт. Окрім С.М. Соловйова та М.П. Драгоманова, на цей факт вказують М.І. Костомаров, чия перша дисертація була спалена, а друга не знайшла значної підтримки серед харківських професорів [5, с. 455–461], М.О. Максимович, який розпочавши кар'єру в Московському університеті як ботанік, тривалий час читав лекції замість ректора І.О. Двигубського, працюючи одночасно в ботанічному саду «як український віл на підніжному корму» [6, с. 332–334], а також В.І. Семевський, який центральну частину своїх «Автобиографических набросков» присвятив конфлікту

навколо захисту його магістерської дисертації в Петербурзькому університеті [9, с. 14–38].

Нарешті, що стосується образів «Я-Вчитель» та «Учень», то в автобіографіях, які аналізувалися, вони практично відсутні. Як правило, автори зосереджувалися на описі своєї наукової діяльності та підготовці необхідних лекційних курсів, достатньо коротко фіксуючи особливості спілкування з аудиторією. Так, М.Г. Устрялов лаконічно зауважив: «Я читав захопливо для слухачів. Головний інтерес моїх лекцій полягав у новому погляді на російську історію». Далі він особливо підкреслив, що його лекціями був «дуже задоволений» С.С. Уваров [14, с. 623]. Цікаво, що С.М. Соловйов, говорячи про «схвальний відзив» на свої лекції, взагалі не згадав про студентську аудиторію, а відзначив підтримку з боку Т.М. Грановського та С.Г. Строганова, зауважив, що їх із задоволенням відвідував Костянтин Аксаков [13, с. 93, 110].

Студентство уявлялось професорам достатньо гомогенною масою, яка в різні періоди набувала певних характеристик. Так, на думку С.М. Соловйова, наприкінці 1840-х – на початку 1850-х рр. «поміж молодими людьми укорінилась думка, що університет просякнутий ліберальним духом, що слід ліберальничати, щоб сподобатися професорам; молодь із зацікавленістю, їй притаманній, прагнула до університету, щоб скористатися забороненим плодом, послухати вільних думок; розум їхній був так налаштований, що вони у найзвичайнішій фразі професора намагалися бачити якийсь натяк. «Як багато у вас слухачів! – сказав я одного разу Каткову, коли він виходив з лекції. Приємно бачити таке співчуття до філософських лекцій». «Що ж тут приємного? – відповів мені спересердя Катков. – Увесь цей натовп нічого не розуміє з моїх лекцій, а чекає, чи не лайну я Бога» [13, с. 124–125].

Отже, для істориків – авторів автобіографій найважливішою складовою системи «Учитель – Учень» був образ «Я-Учня». Змальовуючи освіту як автобіографічний факт, мемуаристи основну увагу зосереджували на моменті власного учнівства, яке, на їхню думку, багато в чому було результатом самоосвіти та підтримувалося вірою у власне призначення. «Учитель» виступав у ролі каталізатора, надаючи певного напрямку процесу здобуття «майстерності». Перехід у статус «Майстра» інколи супроводжувався розривом із особою, яка претендувала на роль «Учителя», зокрема, у випадку, коли наставник

не міг забезпечити входження учня до університетського середовища через невідповідні моральні або професійні якості. У такому випадку постать учителя заступав «патрон», який фактично легітимізував зміну статусу, засвідчував рівень «майстерності». На цьому етапі «майстерність» підтверджувалася науковими досягненнями та визнанням з боку авторитетних осіб. Постать «Учня» залишилась поза межами автобіографічних текстів, що, скоріш за все, можна пояснити різними причинами: з одного боку тим, що процес формування наукових шкіл тільки розпочинався, і цей феномен не був осмислений мемуаристами; з іншого – історією написання автобіографічних текстів, більшість з яких не були закінчені через різні обставини. До того ж можна зробити припущення, що особливості бачення системи «Учитель – Учень» у зазначених автобіографічних текстах зумовлені специфікою наукової творчості історика, що подібно до творчості літературної, є, передусім, результатом індивідуальної роботи.

1. Антонович В.М. Мемуари / В.М. Антонович // Антонович В. Твори. Повне видання. Т. 1. – К. : Друкарня ВУАН, 1932. – С. 3–61.
2. Бестужев-Рюмин К.Н. Воспоминания К.Н. Бестужева-Рюмина (до 1860 г.). / К.Н. Бестужев-Рюмин ; изд. Л.Н. Майковым // Сборник Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – 1900. – Т. 67, № 4. – С. 1–59.
3. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / редкол.: О.І. Дей, О.Є. Засенко (голова), О.Я. Лисенко; упорядкування і примітки І.С. Романченка. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 39–68.
4. Драгоманов М.П. Добавление к автобиографической заметке, писанное для г[осподина] Leon Sichler в начале февраля 1889 [года] / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / редкол. : О.І. Дей, О.Є. Засенко (голова), О.Я. Лисенко; упорядкування і примітки І.С. Романченка. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 69–79.
5. Костомаров Н.И. Автобиография / Н.И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского ; примеч. И.Л. Бутича. – К., 1989. – С. 425–651.
6. Максимович М.А. Автобиография / М.А. Максимович // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 9. – С. 322–344.
7. Михальченко С. Школа в науці (історичній) / С. Михальченко // Історіографічний словник. – Харків, 2004. – С. 307–316.

8. *Осокин Н.А.* Николай Алексеевич Осокин. [Автобиограф. публ. и вступит. статья Н. И. Афанасьева] / Н.А. Осокин // Исторический вестник. – 1896. – Т. 63, № 2. – С. 669–677.
9. *Семевский В.И.* Автобиографические наброски В.И. Семевского / В.И. Семевский // Голос минувшего. – 1917. – № 9/10. – С. 7–49.
10. Словарь историков Санкт-Петербургского университета (XVIII – XIX вв.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bioslovhist.spbu.ru/history.html>
11. Словарь профессоров и преподавателей Санкт-Петербургского университета (1819 – 1917) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bioslovhist.spbu.ru/university.html>
12. *Снегирев И.М.* Воспоминания И.М. Снегирев // Русский архив. – 1866. – Вып. 4. – Стб. 513–562; Вып. 5. – Стб. 735–760.
13. *Соловьев С.М.* Записки. Мои записки для детей моих, а если можно и для других / С.М. Соловьев. – [Пг.]: Прометей, [1915]. – 174 с.
14. *Устрялов Н.Г.* Воспоминания о моей жизни / Н.Г. Устрялов // Древняя и новая Россия. – 1880. – Т. 17. – № 8. – С. 603–686.

А.Д. Каплин, Л.В. Новикова

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

**ПРОФЕССОР П.А. БЕЗСОНОВ (1827–1898):
МНЕНИЯ ДРУЗЕЙ И НЕДРУГОВ, САМООЦЕНКА.**

В статье исследуется жизнь, деятельность, научные воззрения известного знатока славянской старины, фольклориста-подвижника, филолога, историка, этнографа П.А. Безсонова преимущественно в харьковский период (1878–1898 гг.). Особое внимание обращается на отношение к нему его коллег: как друзей, так и оппонентов, чьи высказывания соотносятся с пониманием П.А. Безсоновым своего долга как ученого и гражданина.

Отмечено, что изучение народа и его живого творчества было для ученого главным делом его жизни.

Ключевые слова: П.А. Безсонов, славянский фольклор, народное творчество.

Каплин О.Д., Новикова Л.В. Професор П.О. Безсонов (1827–1898): думки друзів і недругів, самооцінка

У статті досліджується життя, діяльність, наукові погляди відомого знавця слов'янської старовини, фольклориста-подвижника, філолога, історика, етнографа П.О. Безсонова переважно в харківський період (1878-1898 рр.). Особлива увага звертається на ставлення до нього його колег: як друзів, так і опонентів, чії висловлювання співвідносяться з розумінням П.О. Безсоновим свого обов'язку як вченого і громадянина.

Відзначено, що вивчення народу і його живої творчості було для вченого головною справою його життя.

Ключові слова: П.О. Безсонов, слов'янський фольклор, народна творчість.

Kaplin A.D., Novikova L.V. Professor P.A. Bezsonov (1827-1898): Proponents' and Opponents' Opinions, Self-assessment

The article explores the life, works and scientific views of P.A. Bezsonov, a famous connoisseur of Slavic antiquity, an enthusiastic folklorist, philologist, historian and ethnographer. The study is focused primarily on the Kharkiv period (1878-1898). Particular attention is paid to the attitude towards him of his colleagues, both friends and opponents, whose statements are contrasted with P.A. Bezsonov's perception of his duty as a researcher and citizen.

It is noted that the study of the Slavic people and their creative activity was the ultimate purpose of his life.

Keywords: P.A. Bezsonov, Slavic Folklore, Folk Art.

© Каплин А. Д., Новикова Л. В., 2018

С Петром Алексеевичем Безсоновым некоторые коллеги, имевшие влияние на общественное мнение, обошлись немилосердно.

Замечательный исследователь славянской народной старины, фольклорист-подвижник, знаток множества языков, в том числе древних, филолог, историк, архивист, археограф, этнограф, коллекционер, музеевед, музыковед, библиотекарь, общественный деятель был многократно оклеветан. Его фамилия была искажена («Бессонов»), год рождения в безразличии часто указывался неправильно (1828). Срытая могила на бывшем харьковском Городском кладбище оказалась ныне, как и сотни других, попираема ногами гуляющих по территории современного молодёжного парка. А обвинения противников П.А. Безсонова в его чрезмерном славянофильстве произносились и произносятся до сих пор, как обвинение.

Длительная традиция явного искажения направленности деятельности и черт личности П.А. Безсонова уже описывалась одним из авторов данной статьи в предисловии к изданию сборника, впервые (с конца XIX века) собранного из безсоновских трудов [25]. В данной статье мы рассмотрим поистине подвижническую жизнь Петра Алексеевича преимущественно в харьковский период (не останавливаясь подробно на судьбе его библиотеки, об этом уже опубликована совместная статья с М.И. Бобровой [16]), кратко обобщив плоды его деятельности в предшествующие десятилетия.

П.А. Безсонов, по сути дела, первый из русских приступил к обстоятельному изучению преимущественно ново-болгарского языка в исторической связи со средне-болгарским и церковно-славянским. Он с большими расходами составил у себя хорошую библиотеку, в живом общении со знакомыми болгарами изучил болгарский «почти как русский», и многие приезжие молодые болгары подолгу пользовались у П.А. Безсонова в Москве приёмом, местом жительства и поддержкой [34, с.7]. Используя сохранившиеся материалы Ю.И. Венелина, разобрал и дополнил их записями В.Е. Априлова и других собирателей, а также отдельными публикациями в русских и зарубежных изданиях, П.А. Безсонов создал свод болгарских народных песен, прежде всего, опубликовав в «Известиях Академии Наук» новоболгарские пословицы с примечаниями [2].

А спустя три года издал наиболее полный для своего времени сборник народных болгарских песен с указанием источников, где была записана и кем доставлена песня [3]. Первую часть первого

отделения сборника (с.1–136) составило исследование «Эпос сербский и болгарский во взаимных отношениях, историческом и топографическом».

Немалой заслугой П.А. Безсонова является и очерк грамматики новоболгарского языка, опубликованный во 2-м выпуске сборника. Очерк был написан с практической целью – помочь изучающим болгарский фольклор читать и переводить песни, познакомить с основными грамматическими особенностями болгарского языка.

Даже, по мнению не жаловавших П.А. Безсонова советских историков, его издание «долго оставалось в России основным и наиболее авторитетным источником по болгарскому фольклору», и «в течение длительного срока этот труд оставался единственным пособием для изучения болгарского языка в России» [37, с. 115, 267].

За «Болгарские песни» издатель был в 1856 г. удостоен от Императорской Академии наук почётного отзыва. Одновременно П.А. Безсонов глубоко изучает сербский язык и фольклор. Его статья “Лазарица, народные песни, предания и рассказы сербов о падении их древнего царства”, опубликованная в журнале “Русская беседа” в 1857 г. [6] была переведена на сербский язык, а автор был избран членом-корреспондентом Сербского ученого общества.

В 1858 г. П.А. Безсонов становится старшим советником Московской Синодальной типографии, занимаясь здесь историей и практикой книгопечатания и опубликовав ряд работ на эту тему [4; 7 и др.], получивших высокую оценку [28].

Во второй половине 1850-х гг. он, по сути дела, вновь «открыл» дотолу почти неизвестного хорватского католика Юрия Крижанича XVII в., «открыл и издал» (первоначально в приложении к журналу «Русская беседа» (1859)) главное его сочинение, озаглавив «Русское государство в половине XVII в. Рукопись времён царя Алексея Михайловича».

В 1850-е гг. П.А. Безсонов открыл, прокомментировал или откликнулся на публикацию таких ценнейших источников как «Пчела», «Слово Даниила Заточника» и некоторых др. [27; 5]. С 1860-го года П.А. Безсонов занялся подготовкой к изданию песен, собранных П.В. Киреевским, и практически одновременно (с 1861 гг.) начал публиковать «Калик переходящих», издав три их выпуска уже в текущем году.

«Песни собранные П.Н. Рыбниковым» – ещё одно уникальное собрание, которое начал подготавливать П.А. Безсонов в 1861 г. Они

были удостоены Демидовской премии, а о первом выпуске был восторженный отзыв И.И. Срезневского [См.: 19, с. 94]. Издатель снабдил «Песни» П.Н. Рыбникова обширными комментариями (только специальная «Заметка» во втором томе насчитывала 364 страницы, в то время как сам текст песен составлял 354 стр.). Уже тогда некоторые недоброжелатели усмотрели в этом недостаток или излишество и подвергли издателя резкой критике.

Среди критиков П.А. Безсонова в начале 1860-х гг. не последнее место принадлежало отстранённому от издания «Песен» П.В. Киреевского П.И. Якушкину, который в 1863 г. поместил в «Библиотеке для чтения» статью с обвинениями. Но это не останавливало энтузиазм П.А. Безсонова. С 4-го выпуска «Песни» П. Н. Киреевского готовились и издавались главным образом только его трудами (К.С. Аксаков умер в конце 1860 г.).

В 1864 г. П.А. Безсоновым было завершено и самое объемное собрание духовных стихов «Калики перехожие» (всего 6 выпусков). Это издание вызвало благожелательные отзывы [40] и ему была присуждена золотая медаль Императорского Русского Географического общества, а в 1864 г. был получен почётный отзыв Академии Наук.

В 1863 г. у П.А. Безсонова возникает мысль об издании «Белорусских песен» [8], которые впоследствии появились с его обширным введением и послесловием о белорусском языке, творчестве, быте [12].

Не случайно, учитывая опыт и знания П.А. Безсонова (в том числе и польского языка), он не раз приглашался в Вильну, где с января 1865 г. был назначен председателем Виленской археографической комиссии, директором Виленского реального училища и Виленской классической гимназии (с августа 1865 г.). Кроме этого, П.А. Безсонов выполнял обязанности главного заведывающего виленского музея древностей и учрежденной публичной библиотеки, в организации и приведении в порядок которых принял самое живое участие. Активно занимался он и собирательской деятельностью, изучением архивов, в том числе и в Варшаве

В конце 1866 г. П.А. Безсонов возвращается в Москву и занимает должность библиотекаря Московского университета, активно участвуя во многих начинаниях. В 1867 г. в Москве была проведена славянская этнографическая выставка. На ее открытие прибыли гости со всех славянских земель. Это дало возможность провести

Славянский съезд [20]. На нем (май 1867 г.) на заседании Общества любителей российской словесности П.А. Безсонов говорил о значении народного развития и в особенности народного песнотворчества в деле возрождения славян [9].

В этом году от Императорского Общества естествознания, антропологии и этнографии он получает серебряную медаль за доставленное на этнографическую выставку «Замечательное собрание русских, славянских песен и рисунков». В 1868 г. П.А. Безсонов выступает с ещё одним подлинным открытием – он издаёт «Детские песни» [10]. Это был первый сборник русского детского фольклора.

15 декабря 1873 г. было объявлено о выходе уже 10-го тома Песен П.В. Киреевского (тиражом в 1200 экз.), который появился в следующем году. П.А. Безсонов собрал материал для 11-го выпуска. Общество любителей российской словесности высоко оценило его четырнадцатилетнюю работу по изданию этих «Песен»: вышедшее собрание составило «эпоху в истории русской словесности, а для отечества, его героев и подвигов исторических, представляет прочный памятник известности и славы» [Цит. по: 26, с. 210]. За выдающиеся достижения Казанский университет удостоил его степени почётного доктора славянской филологии.

От столь интенсивного труда заболевший П.А. Безсонов оказался в затруднительном материальном положении. В Харьковском же университете оставалось вакантным место на кафедре славянской филологии (из-за командировки профессора М.С. Дринова в Болгарию), и уже целый год не велось преподавание славянских языков. П.А. Безсонов подал прошение на занятие освободившегося места, и члены историко-филологического факультета с «полным сочувствием» отнеслись к его прошению.

Факультет исходил из того, что «ученая известность г. Безсонова не только в России, но и между заграничными славистами весьма велика» [34, с. 10]. Ссылались и на отзыв академика И.И. Срезневского, помещённый в отчёте о присуждении Уваровских премий (за 1876 год), который (отметив его самые замечательные труды) сделал вывод, что «г. Безсонов принадлежит к числу самых трудолюбивых деятелей в области истории отечественной литературы» [34, с. 10].

П.А. Безсонов уже тогда владел «обширнейшим, единственным в России (и во всём славянстве) по полноте и редкости, собранием ... памятников..., как русских с подречиями, так и на всех славян-

ских наречиях, в рукописях... и печатных изданиях с нотами, рисунками, народными инструментами (от индийских до сербских и болгарских) ...» [41, с. 130].

Исходя из этого, университетский Совет на своём заседании 23 ноября 1878 г. единогласно избрал П.А. Безсонова экстраординарным профессором кафедры славянских наречий, где ему поручалось преподавание главным образом «практически-лингвистической части» [41, с. 128].

Вступительная лекция П.А. Безсонова в самой большой аудитории Харьковского университета, по воспоминаниям тогдашнего студента (а впоследствии академика) В.П. Бузескула, «имела шумный успех» [17, с. 8]. Слушатели, «чуть не на руках» вынесли профессора после лекции из аудитории. Одновременно с утверждением Министерством народного просвещения (март 1879 г.) П.А. Безсонов просил историко-филологический факультет Харьковского университета поручить ему преподавание итальянского языка. Эта просьба была уважена: с 1880 г. он начал преподавание итальянского языка [42, с. 128–129], который в университете не преподавался около 14 лет, ввиду отсутствия специалиста необходимой квалификации.

Учил П.А. Безсонов студентов и польскому языку. Об этом поведал, спустя десятилетия, в своих воспоминаниях бывший студент историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета Ф.Г. Кашменский, запомнив профессора таким: «Это был уже старый ученый¹ <...> Это была очень помпезная фигура, обращающая на себя внимание и внешним видом: высокий, важный, он ходил в ведомственном фраке, в плаще и с большой связкой толстых книг в солидных старых переплетах. Их он приносил и в аудиторию, а торжественно всходя на кафедру, клал их на ней внушительной колонной. Манера чтения тоже была торжественная: он не говорил, а высокопарно вещал, поднимаясь до неподдельного пафоса в местах, где представлял картину неудержимого, победоносного, триумфального распространения славянского племени во все пределы известного тогда мира <...> Слушая его, мы думали, как бы много полезного мог бы сообщить этот заслуженный ученый муж, если бы его чтения касались области народного творчества, для истолкования которого он так много потрудился <...> В общем почтенный Петр Алексеевич

¹ В 50-то лет! – А.К., Л.Н.

не был человеком, прошедшим строгую школу аспирантов (людей, готовящихся к кафедре) и целевых профессоров, а очень талантливым, усердным и даже энтузиастом ученым-самоучкой» [41, с. 128–129].

П.А. Безсонов активно включился и в научную работу, продолжая ряд незаконченных изданий. Так, в Отчёте университета за 1879 г. говорилось, что профессор славянской филологии Безсонов: «1) заканчивал с собственными обширными примечаниями, печатание сравнительной русской грамматики покойного К.С. Аксакова [1]; 2) по поручению Общества любителей словесности при Императорском Московском университете издал IV том «Исторических песен» с значительными дополнениями, вновь Безсоновым записанными, и подробными примечаниями, и 3) совместно с генерал-майором А.Ф. Риттихом занимался составлением карты исторического расселения славян» [24, с. 24–25].

Начал записывать П.А. Безсонов и «устные псалмы» «у всех выдающихся слепых певцов, равно «бандуристов и рыльников» (лирников, с «виолою») на расстоянии до 60 верст во все стороны от главного города» [15, с. 16], т.е. Харькова.

Однако на новом месте со временем отношение к П.А. Безсонову со стороны некоторых коллег начало меняться в худшую для него сторону. Дело в том, что в 1860–1870-е гг. в Харьковском университете (особенно на историко-филологическом факультете) шла острая борьба между либералами-западниками (во главе которых был профессор международного права Д.И. Каченовский) и консерваторами-славянофилами (во главе с братьями П. А. и Н. А. Лавровскими). К концу 1870-х гг. Лавровских в Харькове уже не было, Д. И. Каченовский скончался, однако его последователи всё более усиливали своё влияние, им противостоял декан В.К. Надлер и ряд его сторонников.

П.А. Безсонов был приглашен в Харьков (по словам М.Г. Халанского) «как человек с установившейся учёной физиономией, именно, как хороший практический знаток славянских языков, как отличный знаток произведений народной поэзии и памятников древней письменности, которые ему посчастливилось найти», и «факультет имел ввиду направить преподавательскую деятельность П.А. Безсонова на практические занятия со студентами по изучению славянских наречий, так как факультету была известна вполне успешная деятельность Безсонова в этом отношении в Москве...» [42, с. 130].

Но, по мнению некоторых либерально настроенных преподавателей, П.А. Безсонов «оказался слишком самоуверенным и самолюбивым, чтобы подчиниться указаниям отдельных лиц факультетского персонала» и «сосредоточил свои чтения на изложении именно ... своих взглядов и теорий» [42, с. 130].

Но почему известный всему ученому славянскому миру специалист должен был подчиниться «указаниям отдельных лиц факультетского персонала»? Да и что это были за лица? В историографии утверждается, что П.А. Безсонов был избран профессором Харьковского университета по представлению А.А. Потебни (1835–1892), который неоднократно сетовал, что единственным (главным) грехом его жизни является приглашение Безсонова на кафедру славянской филологии в Харьковский университет [42, с. 131; 17, с. 10].

Как объяснить такую перемену в отношениях? П.А. Безсонов отказался идти на поводу у либералов, с годами всё более становился на пути их научных построений. И именно люди из этой среды и их сторонники впоследствии тиражировали самые нелепые слухи о П.А. Безсонове, который «сам переехал на Украину, в ожидании там не столько «учить» (как пришлось), сколько «учиться» познанию местной народности ...» [15, с. 41–42].

15 сентября 1883 г. в совете Харьковского университета происходило баллотирование П.А. Безсонова на следующие пять лет. Большинство голосов (26 против 15) он был оставлен на службе и 1 октября 1884 г. был утвержден в должности ординарного профессора по занимаемой им кафедре [42, с. 130].

П.А. Безсонов пытается продолжать в Харькове активную собирательскую, научную и издательскую деятельность, но она не приносит ожидаемых плодов (о чём он горько поведает в своём по сути дела завещании «К вопросу о собирании и издании памятников «народного песнотворчества» (1896))»: «Сгоряча, по переезде в Харьков, сперва пытался я продолжать: выпустил (по счету 14-й) выпуск собраний Киреевского (Богатыри старшие, Святогор), заканчивал 7-й выпуск «Калек» ... и начал 2-й том Белорусский. Типографий, сколько-нибудь порядочных на месте здесь тогда не было: я отсюда начал печатать в Москве, а все знают, какво печатать заглазно, за сотни верст, при моей, кстати, «щепетильности» (как назовут), при «обязанности» (как я понимал – по уважению к народному слову) следить за точностью текста до последней крайности, до бук-

вы и значка в шрифте, откуда и эти корректуры – пять-шесть (чего стóбит одна пересылка?) А я всегда «служил»: утро на службе и по хозяйству; корректура – лет 30 – ведена ночью, при свечах и лампе... Глаза мои это извели <...> Потерпел я, потерпел и – отдал всю купленную бумагу в уплату за «невыпущенный» набор и тиск московский...

Начались для меня харьковские блуждания с квартиры на квартиру¹ («от сырых к холодным» – А.К., Л.Н.): самое прочное обеспечение коллекциям. Библиотеку – печатную и с рукописями не прямо «песнотворческими» дозволили мне поместить в университет, при аудиториях, откуда и выдаю студентам, а на дом беру лишь текущее для занятий...» [15, с. 68–70, 53].

Не получилось наладить и переиздания. Это можно увидеть на попытках опубликовать «Детские песни». Об этом поведал сам П.А. Безсонов [15, с. 32–35]. Тем не менее, он продолжает активно заниматься наукой, и в 1884 г. был командирован в Одессу на VI Археологический съезд.

В 1885 г. в Харькове, по «менделеевской» программе, открывается второй (после С.-Петербургского) Технологический институт в Российской империи. Организатор и первый директор Института, профессор В. Л. Кирпичев, первым заведующим библиотекой приглашает П.А. Безсонова, который в 1886 г., по сути, становится её основателем и определяет характер деятельности на последующие десятилетия.

Но отношения П.А. Безсонова с рядом преподавателей на историко-филологическом факультете Харьковского университета неуклонно ухудшаются. В 1881 г. возвращается на кафедру славянской филологии из командировки М.С. Дринов, с которым у П.А. Безсонова так и не сложились отношения. М.С. Дринов, даже по мнению его сторонников, «не обладал даром слова» [17, с. 8] и в отношении преподавания никак не превосходил П.А. Безсонова. Но для харьковских коллег он был «своим», в то время как П.А. Безсонов не будучи «своим», всё более и более становился «чужим»².

В 1883 г. он критически отозвался о научной деятельности М.Г. Халанского, который опубликовал кандидатское сочинение

¹ По нашим подсчётам, за годы жизни в Харькове П.А. Безсонов сменил 11 квартир.

² В 1885 г. в день чествования кончины славянского первоучителя св. Мефодия историко-филологический факультет Харьковского университета поручил произнести речи и проф. М.С. Дринову, и проф. П.А. Безсонову [24, с. 152, 163–165].

«О сербских народных песнях Косовского цикла». Руководство университета оставило его сверхштатным стипендиатом при историко-филологическом факультете для подготовки к профессорскому званию по славяноведению с солидной по тому времени стипендией – 400 рублей в год. Однако из-за неприязненных отношений с П.А. Безсоновым М.Г. Халанский на время покидает университет.

В 1884 г. П.А. Безсонов дал отрицательный отзыв о докторской диссертации Н.Ф. Сумцова «К истории южно-русской литературы XVII в.» (она была снята с защиты), а затем выступил против «туранизма» и других необоснованных положений работы Н.Ф. Сумцова «О свадебных обрядах, преимущественно русских», посвятив этому статьи в газете И.С. Аксакова «Русь» и отдельный целый труд [14], на который Н.Ф. Сумцов попытается (на наш взгляд, неубедительно) ответить лишь спустя более десятилетия [39]. П.А. Безсонов делает обоснованное заключение, что ««туранская» теория и применение ее не выдерживает на малейшей критики, а употребленный термин названия во главе ее не соответствует никакой реальности и действительности» [14, с. 110].

Конечно, подобные выводы не могли понравиться тем, кто считал себя ведущими учеными в Харькове. Поэтому жилось П.А. Безсонову здесь нелегко.

Вот что писал ему И.С. Аксаков в письме от 4 января 1886 г.: «Вижу что трудно Вам живётся – во всех смыслах и отношениях: и в жизни личной, семейной, и в жизни общественной. <...> Ни Вы, ни я – мы не мастера устраивать свои дела <...> Весь пошлый либерализм политический вкупе с нигилизмом привалил на юг ... Могу себе представить Ваше положение» [32].

В 1887 г. у П.А. Безсонова предстояло 60-летие и 30-летие его научной деятельности. Оно было омрачено длительным противостоянием по поводу магистерской диссертации М.Г. Халанского «Великорусские былины Киевского цикла» (1886), на которую был дан благоприятный отзыв А.А. Потебни. П.А. Безсонов противопоставил свой отрицательный обширный разбор диссертации. К спору подключился М.С. Дринов и вновь А.А. Потебня, которые перешли на резкие оценки личности П.А. Безсонова.

В этих условиях (при явно оскорбительном отношении ряда харьковских коллег) ни о каком достойном праздновании юбилея П.А. Безсонова на факультете не могло быть и речи.

Вот что мы узнаём из письма к нему от 11 мая 1887 г. его старинного друга П.И. Бартенева: «... Дорогой друг Петр Алексеевич <...> По моему, для твоего нравственного удовлетворения достаточно и того, что тебе писали и телеграфировали со всех концов России и из таких научных центров, каковы Париж и Лондон или Прага, и что уже перешло в печать. <...>

Дивлюсь, почему ты не действительный с<татский> с<оветник>¹ — если твоя должность в V классе, то ректор ун<иверсите>та обязан был бы представить тебя через три года службы в чин IV класса. Если твои личные отношения к ректору не ладны, почему не скажешь декану, или секретарю правления, или попечителю, или, наконец, правителю его канцелярии? Если тебе лично претит заговорить с названными лицами по такому чиновничьему вопросу, почему ни один из друзей-профессоров не напомнит и не скажет об этом авторитетного словечка? В наши года и высший чин не льстит души, но раз служишь, почему же не пользоваться преимуществами, предоставляемыми служебным положением?» [33, с. 294–295].

Полемика с участием П.А. Безсонова по поводу М.Г. Халанского продолжалась и в 1888 г. Последний всё же защитил диссертацию в С.-Петербургском университете. В апреле 1888 г. он был утвержден в звании магистра Харьковского университета, а с 1891 г. (после смерти А.А. Потемби) занял кафедру русского языка и словесности Харьковского университета. Ему-то и принадлежит явно необъективная характеристика П.А. Безсонова, опубликованная после кончины последнего [42].

И 1890-е гг. не стали для П.А. Безсонова более лёгкими. В университете он читал большое число самых различных курсов, одно перечисление которых говорит о замечательных познаниях: славянские древности, славянское народописание (этнография) с очерком расселения, первобытной истории, словесности и письменности славян; славянские наречия (хорватское словенское); польский язык; сербский язык; древнейшие памятники западных славян; древнегреческий язык, история славянских первоучителей и церковно-славянского языка; история учеников и продолжателей Кирилла и Мефодия до XIV–XV веков с историей редакций Священного текста, в частно-

---

¹ П.А. Безсонов достаивается чина действительного статского советника лишь 28 декабря 1888 г. [38, с. 6]. Это соответствовало IV классу по Табели о рангах (равнялось чину генерал-майора в армии).

сти глаголицы; греческая мифология в основе ... с кратким указанием отношений к началам мифологическим на Востоке и с разъяснением соответствия к мифологии славянской; мифология как продолжение курса «Древностей»; преимущественно мифология (в связи с языческой религией и её учреждениями) у народов античных; мифология латино-римская (а частью и романская), по методу «сравнительному» и в сличении отзывов тому же у славян, особенно в древних областях Норика-Иллирика, дунайского побережья, Скифии, Мизии, Македонии, Фракии и т.п. (с практическими занятиями); история словесности и письменности западного славянства, преимущественно чешского и польского; славянская диалектология, с объяснением объёма, признаков и отличий в важнейших славянских наречиях, частнее – южных, а особенно в сравнении с разными русскими говорами, равно как с картой в общей этнографической области (с практическими упражнениями в рисовании карт) [42, с. 131].

Однако неумолимую деятельность П.А. Безсонова и её плоды и столичные либералы-западники воспринимали с нескрываемой недоброжелательностью, особенно это касается двух изданий 1891 года [18; 35]. Здесь П.А. Безсонову был вынесен, по сути дела приговор: «В общем, как совершенно справедливо выразился А.Н. Пыпин, «произвол толкований доходит у г. Безсонова до научной невменяемости», а большинство его филологических и мифологических розысканий «столь необычны и странны, что останавливаться на их разборе бесполезно»» [18, с. 346].

Несмотря на подобные оценки, личные и семейные бедствия, почтенный возраст, П.А. Безсонов в середине 1890-х гг. предпринимает решительные попытки привести в порядок оставшиеся у него неизданными материалы по народной словесности и опубликовать их вместе с прежде изданными, большинство которых составляли библиографическую редкость. Чтобы заинтересовать предпринимаемым им изданием, он посвятил этому вопросу несколько статей в «Московских ведомостях» за 1896 год [29], важных и в автобиографическом отношении¹. В последнем номере появилось пространное объявление о предварительной подписке на «новое издание памятников народного песнотворчества (русских, в связи отчасти со славянскими), предпринятое (и частью начатое уже) П.А. Безсоновым» [31].

¹ Оттиски этих статей были изданы отдельной брошюрой [15].

По плану этого издания все памятники должны были появиться в 3-х отделах: 1) духовные стихи – в 12 томах по 10 и более печатных листов каждый; 2) песни разные – в 5 томах и 3) детские песни – в 3 томах. Каждый отдел должен был представлять значительно дополненное издание, и некоторые выпуски уже были отпечатаны.

Но и здесь его недоброжелатели не успокаивались. В 1897 г. В 1-м номере журнала «Киевская старина» появляется статья к тому времени уже ординарного профессора Н.Ф. Сумцова под названием «Новая наука г. Безсонова». Здесь он в явно издевательской форме, но совершенно необидительно ссылаясь на фрагменты прежних текстов П.А. Безсонова, которые были опубликованы ещё в 1860–1880-е гг. На самом деле в сумбурном сумцовском тексте выплёскивалась месть и за статью П.А. Безсонова «Мнимый «туранизм» русских», где аргументированной критике подвергалась работа Н.Ф. Сумцова «О свадебных обрядах...».

П.А. Безсонов никогда не сводил счёты, всегда отстаивая дело «коренное». И он понимал ценность собрания, которым владел: «...в моей библиотеке за 40 лет слишком собрались все, тем паче главнейшие издания печатные (за исключением разве некоторых по газетам, губернским ведомостям и подобным местным и редким ныне органам), именно русские, со включением так называемых «песенников», даже мельчайших и современных, сколько-нибудь годных и отчасти самых перепечаток; а вокруг них то же самое изо всех областей славянства, все главнейшее в этом роде. Стоило это громадного труда, неутомимой ревности, путешествий и поездок, переписки со множеством книгопродавцев и т.д., во всем же – значительных расходов денежных, которых не щадил я, относя сюда самые последние крохи заработанного содержания (наследственного я не имел)» [15, с. 25–26]. Обладая таким сокровищем, П.А. Безсонов всё время переживал о его сохранности.

В такой обстановке ординарный профессор (с 1897 г. уже состоявший «вне штата» [23, с. 45]), действительный статский советник (удостоенный трёх орденов в т.ч. Св. Владимира 3 ст. [38, с. 6]) П.А. Безсонов 22 февраля 1898 г. умирает от сердечного приступа. Во вторник, 24 февраля, состоялась его отпевание, а затем и похороны на харьковском Городском кладбище. Несмотря на холодную и ветреную погоду на похороны пришли не только преподаватели, но и студенты, учащаяся молодёжь и «посторонняя публика» [43].

Периодическая печать откликнулась на кончину известного учёного. Как написали «Московские ведомости»: «Со смертью П.А. Безсонова прекращается деятельность одного из старейших питомцев нашего университета, неутомимого собирателя издателя произведений народного творчества, ревностного члена Общества любителей Российской словесности, где он долгое время служил секретарем, и – наконец – человека, которого труды, по словам М.Н. Каткова, – как посвященные нашему народному самосознанию, заслуживают всякой хвалы и признания» [30].

А вот что сообщала харьковская газета «Южный край» об оставшейся безононовской библиотеке и её составе: «Среди её экземпляров можно найти не только такие, которые считаются теперь библиографической редкостью, но и ценные документы, относящиеся к еврейскому вопросу, археологии и др. отраслям науки.

Кроме того, после П.А. осталось немало писем разных выдающихся общественных деятелей, с которыми он поддерживал связи» [36].

Архивом и библиотекой П.А. Безсонова заинтересовался известный меценат, ценитель и знаток старины П.И. Щукин. Он приобрел безононовские бумаги, которые впоследствии составили фонд Безсонова – Щукина в Румянцевском музее (ныне Отдел письменных источников Государственного Исторического музея). А безононовская библиотека была куплена в 1908 г. известным московским букинистом-антикваром П.П. Шибановым [21, с. 67].

Однако после 1917 г. магазин П.П. Шибанова был национализирован, а собрание книг и рукописей передано библиотеке Румянцевского музея. Некоторые книги из безононовской библиотеки (на иностранных языках) можно встретить и в Центральной научной библиотеке Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Мы нисколько не стремились идеализировать или приукрашивать жизненный путь и научные труды П.А. Безсонова. Да и сам он этого не делал: «В толкованиях своих и комментариях к ступеням русским, восходя по ним к таковым первоначалам, естественно я увлекался, и едва ли то порок, ибо меня влекли и руководили туда, а порой и сопровождали, как товарища, Хомяков, Катков и Леонтьев, Пеховский, Ордынский и Вестфаль, ориенталисты Коссович и Петров, а на встречу шли мне с равным приветом Рамбо и Рольстон. Я помню веское слово Каткова, обращенное ко мне в 35-летний юбилей: «Продолжайте углублять народное самосознание».

Как сознаю я сам «недостатки» своих изданий, так точно знаю и все «излишества» их, умножавшие число страниц и счет расходуемой бумаги (но не ценность в продаже, – повторю это нарочно). Мешает ли это моему делу изданий или способствует, критерий один: без того я не хочу и не могу издавать своего собрания, примеривая ту же норму критики и ко всем сторонним; кому это мешает, в его собраниях и изданиях, – за ним право действовать по своему» [15, с. 60–61].

Но именно благодаря трудам П.А. Безсонова Общество любителей российской словесности «выполнило свою основную задачу – опубликовало значительную часть фольклорных текстов, известных к 50-70-м годам XIX в. на достаточно высоком уровне» [26, с. 214]. А ведь П.А. Безсонов не нанимал переписчиков, всю колоссальную работу делая сам.

Он считал, что не вправе отказаться от своих принципов, ибо в том был «вопрос для души» его и «для всей ... жизни». Для П.А. Безсонова его дело было – «мир живой; живое и оживляющее лицо в нем – сам народ; в народе лучшее и вернейшее его типу последствие – его творчество. Все части этого суть связи и звенья целого. Мы здесь не учим народ, а его изучаем: учит народ сам, – мы обязаны слушать и принимать, вдумываться, разьяснять себе и другим, воссоздавать к единству и связи то, что разбросано для нашего взора снаружи, что постигается нами внутри» [15, с. 63].

П.А. Безсонов полагал, что потребуется много лет, чтобы воспользоваться его «указаниями и за ними подвинуть дело дальше», но «никогда не настанет той поры, когда бы разъедающими мелочами придинок и соблазнами разуверения смогли бы сдвинуть монументальный памятник, отныне воздвигнутый народу собственными его силами...» [11, с. LVII].

Думается, что П.А. Безсонов не ошибся и заслуживает того, чтобы его жизнь и труды стали, хотя бы отчасти известны современному вдумчивому читателю, ибо «Есть перерывы в бытии: их нет в сознании бытия, а сознание – самый сильный двигатель для бытия в наше время» [13, №1, с. 138].

1. Аксаков К.С. Полное собрание сочинений.– Т. 2.– Ч. 2. Опыт русской грамматики / К.С. Аксаков. – М. : Тип. Каткова, 1880. – 470, 151 с.
2. Безсонов П. Български пословици / П. Безсонов // Памятники и образцы народного языка и словесности. Т. 1–2. – СПб., 1852–1853.
3. Безсонов П. А. Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар / П. Безсонов // Временник Общества истории и древностей Российских. – Кн. 21. – М., 1855. – Отд. I. – С. XVIII, 1–136, 1–156; Отд. II. – С. 1–268.
4. Безсонов П.А. Разбор Описания славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки / П.А. Безсонов // Русская беседа. – 1856. – Т. 2. – Кн.2. – С. 1–90.
5. Безсонов П. Несколько замечаний по поводу напечатанного в "Русской беседе" "Слова Даниила Заточника" / П. Безсонов // Москвитянин.– 1856.– № 7.– С. 319-351; № 8.– С. 389–416.
6. Безсонов П.А. Лазарица. Народные песни, предания и рассказы сербов о падении их древнего царства / П.А. Безсонов // Русская беседа. – 1857. – Т. 2. – С. 38–79.
7. Безсонов П. Типографская библиотека в Москве. Исторический очерк / П. Безсонов // Русская беседа. – 1859.– Т. V.– Кн. 17.– Отд. V. – С. 39–105.
8. Безсонов П.А. Об издании памятников белорусского народного творчества / П.А. Безсонов // День. – 1863.– № 45.
9. Безсонов П. О славянском народном песнетворчестве: Речь в публичн. собр. Общества любителей российской словесности 20 мая 1867 г. / П.А. Безсонов. – М., 1867. – 9 с.
10. Безсонов П.А. Детские песни / П.А. Безсонов. – М. : Тип. Бахметева, 1868.– 258 с.
11. Безсонов П.А. Заметка // Безсонов П.А. Песни, собранные П.В.Киреевским. Вып. 8. – М. : Тип. Бахметьева, 1870. – С. I–LXXXV.
12. Безсонов П.А. Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта / П.А. Безсонов. – М. : Тип. Бахметева, 1871.– 1, 2, LXXXI, V, 176 с.
13. Безсонов П.А. Знаменательные года и знаменитейшие представители последних двух веков в истории церковного русского песнопения / П.А. Безсонов // Православное Обозрение. – 1872. – №1. – С.121–158; №2. – С.283–322.
14. Безсонов П.А. Мнимый туранизм русских. К вопросу об инородцах и переселениях в России / П.А. Безсонов. – М. : Универ. тип. (М. Катков), 1885. – 135 с.
15. Безсонов П.А. К вопросу о собирании и издании памятников «народного песнетворчества» / П.А. Безсонов. – М. : Университ. тип., 1896.– 76 с.

16. Боброва М.И., Каплин А.Д. Судьба библиотечного собрания профессора П.А. Безсонова // *Бібліотечний вісник*. – 2013. – № 3 (215). – С.55–58.
17. Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века / В.П. Бузескул // *Наукові записки Науково-дослідчої катедри історії української культури*. – № 6. – 1927. – С.1–14.
18. Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и учёных / С.А. Венгеров. Т. II. Вып. 22–30. – СПб., 1891. – 428 с.
19. В.И. Даль и Общество любителей Российской словесности. – М. : Златоуст, 2002. – 304 с.
20. Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд в мае 1867 года. – М. : Универ. тип., 1867. – 474 с.
21. Иваск У.Г. Частные библиотеки в России / У.Г. Иваск // *Русский библиофил*. – 1911. – №3. – С.55–74.
22. Извлечения из отчета Императорского Харьковского университета за 1879 год // *Записки Императорского Харьковского университета*. – 1882. – Т.1. От. II. – С.1–78.
23. Императорский Харьковский университет // *Харьковский Календарь на 1897 год*. – Харьков : Тип. Губерн. правл., 1897. – С. 45–53.
24. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Харьков : Тип. А. Дарре, 1908. – 168, 400, XII с.
25. Каплин А.Д. Предисловие / А.Д. Каплин // *Безсонов Петр. Русский народ и его творческое слово*. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2010. – С. 5–50.
26. Клейменова Р.Н. Общество любителей российской словесности. 1811–1930 / Р.Н. Клейменова. – М. : Academia, 2002. – 624 с.
27. Книга Пчела. Памятник древней Русской словесности, первые семь глав с предисловием П.А. Безсонова // *Временник Общества истории и древностей Российских*. – Кн. 25. – 1857. – С. 1–120.
28. Ламанский В. Типографская библиотека в Москве / Владимир Ламанский // *Санкт-Петербургские ведомости*. – 1859. – 24 окт.
29. Московские ведомости. – 1896. – № 302, 304, 310, 313, 317.
30. Некролог П.А. Безсонова // *Московские ведомости*. – 1898. – № 54.
31. Новое Издание памятников народного песнотворчества // *Московские ведомости*. – 1896. – № 317.
32. Письма И.С. Аксакова к П.А. Безсонову // *Литературная Россия*. – 1992. – 13 ноября. – № 46 (1554).
33. Письма П.И. Баргенева П.А. Бессонову, 1848–1887 гг. // *Российский Архив*. – М.: Студия ТРИТЭ, Рос. Архив, 2007. – [Т. XV]. – С. 296–305.
34. Протокол заседания Совета 2 ноября 1878 года. Представления факультетов // *Записки Императорского Харьковского университета 1879 года*. – 1881. – Т.1. – С. 2–16.

35. *Пытин А.Н.* История русской этнографии. Т. II. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – 428 с.
36. Редкая библиотека // Южный край. – 1898. – 28 февр.
37. Славяноведение в дореволюционной России. – М. : Наука, 1988. – 416 с.
38. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1894 г. – Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1894. – XXVI, 604.
39. *Сумцов Н.Ф.* Новая наука г. Безсонова // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 112–124.
40. *Тихонравов Н.С.* Разбор книги «Калики переходящие». Сборник стихов и исследование П. Безсонова. – СПб., 1864. – 37 с.
41. *Франчук В.Ю.* Материалы к биографии М. Дринова // Марин Дринов. Исследования харьковских ученых. – София, 1991. – С. 126–154.
42. *Халанский М.Г.* Безсонов Петр Алексеевич // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Харьков : Тип. А. Дарре, 1908. – С. 128–133.
43. Южный край. – 1898. – 25 февр.

УДК 378.4.093.5(477.54-25):930:929Астахов

С.М. Куделко

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

**СИМВОЛИЧЕСКИЙ КАПИТАЛ ПРОФЕССОРА
В.И. АСТАХОВА: НАСЛЕДИЕ И НАСЛЕДНИКИ**

В обзорной статье анализируются черты личности и направления деятельности видного историка и историографа В.И. Астахова (1922–1972) – основателя одной из первых в СССР и первой в Украине специализированной университетской кафедры историографии. Утверждается, что становление и развитие харьковского историографического центра было связано с осмыслением творческого наследия его основателя.

Ключевые слова: В.И. Астахов, историография, символический капитал историка.

Куделко С.М. Символічний капітал професора В.І. Астахова: спадщина і спадкоємці

В оглядовій статті аналізуються риси особистості та напрямки діяльності знаного історика і історіографа В.І. Астахова (1922–1972) – засновника однієї з перших в СРСР і першої в Україні спеціалізованої університетської кафедри історіографії. Стверджується, що становлення та розвиток харківського історіографічного осередку були пов'язані із осмисленням творчої спадщини його засновника.

Ключові слова: В.І. Астахов, історіографія, символічний капітал історика.

Kudelko S.M. Symbolic Capital of Professor V.I. Astakhov: Heritage and Heirs

Personality traits and activities of prominent historian and historiographer V. I. Astakhov (1922–1972), who was a founder of one of the first in the USSR and the first in Ukraine specialized university department of historiography, were analyzed in the review paper. It is confirmed that formation and development of Kharkiv historiographical centre was associated with comprehension of its founder's creative heritage.

Key words: V. I. Astakhov, Historiography, Symbolic Capital of Historian.

И при жизни, и после смерти личность Виктора Ивановича Астахова – видного украинского историографа, основателя кафедры историографии, источниковедения и археологии Харьковского на-

ционального университета имени В.Н. Каразина привлекала к себе повышенное внимание [4; 12; 13; 15; 18; 20 и др.]. В одном из старейших украинских университетов за более чем 200 лет его существования было множество выдающихся учёных, педагогов, администраторов. Их такое количество, что одно перечисление может занять много страниц убористого текста. В чём же феномен В.И. Астахова, который прожил по меркам учёного весьма короткую жизнь – всего 50 лет, но оставил по себе глубокую память? Наша статья направлена на то, чтобы в какой-то мере прояснить данный вопрос.

Нужно отметить, что фигура В.И. Астахова и его творчество, неоднократно становившиеся объектом исследовательского интереса со стороны его коллег, учеников и последователей, широко представлена в мемуарной литературе [1; 3; 6 и др.]. Это имя упомянуто во многочисленных энциклопедических и справочных изданиях [9; 11; 17; 23 и др.], в учебных пособиях [16 и др.]. В 2002 г. в связи с 80-летием со дня рождения Виктора Ивановича была опубликована книга «Страницы из жизни учителя (В.И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)» [22]. Авторы опубликованных в ней статей сделали множество интересных наблюдений, описали малоизвестные факты из его жизни, дали ёмкие и верные в своей основе оценки его разнообразным дарованиям. Однако, феномен Астахова по-прежнему полон загадок.

Начнём с вклада Виктора Ивановича в науку. Он состоит из двух частей: его непосредственные труды и научно-организаторская работа. В.И. Астахов выступил как замечательный организатор. Не только кафедра историографии, источниковедения и методики истории (так первоначально называлась кафедра) была создана им, но и первая в истории Украины специальная кафедра истории средних веков не смогла бы появиться без его заинтересованного участия¹. Целое десятилетие в жизни университета (1963–1972 гг.) со всеми его преобразованиями, реорганизациями, новациями проходило при самом активном, а сплошь и рядом – решающем его влиянии.

Научные труды В.И. Астахова заложили прочный фундамент историографическим исследованиям в университете и Харькове. Во многом, именно благодаря его творческим усилиям, историогра-

¹ Проректор по учебной работе ХГУ имени А.М. Горького, он, в силу своих служебных обязанностей, занимался вопросами создания и реорганизации кафедр.

фия институализировалась в университете как наука. Разрозненные историографические труды его предшественников (С.А. Семёнова-Зусера [21] и др.) носили спорадический характер. Что касается таких мэтров исторической науки, как Д.И. Багалей и В.П. Бузескул, то их богатое историографическое наследие 20-х – начала 30-х гг. прошлого века было скорее завершением и обобщением их дореволюционного опыта [См.: 5; 7 и др.]. Виктор Иванович относился к типу «учёного-открывателя», по классификации французского исследователя Ш. Николля. Он не был представителем так называемых «накопителей и систематизаторов знаний», он был склонен к теоретизированию. Его можно назвать «первопроходцем» по классификации американских психологов Х. Гоу и Д. Вудворта.

Конечно, наука, как и сама жизнь, не стоит на месте. Меняются господствующие идеи, подходы, методы... Вполне понятно, что сегодня творческое наследие В.И. Астахова можно оценивать и под критическим углом зрения. Так, в капитальном исследовании «Інститут історії НАН України (1936–2006)», посвященому 70-летию флагмана нашей науки, ранние труды В.И. Астахова (они были созданы в соавторстве с Ю.Ю. Кондуфором) оценены следующим образом: «Червоною ниткою через всі ці роботи автори проводили думку про те, що робітники та селяни України вели героїчну боротьбу за своє звільнення пліч-о-пліч із робітниками та селянами Росії. Власне, революційні події в Україні, як було прийнято в тогочасній українській історіографії, розглядалося через призму подій в Росії і на тлі цих подій. В. Астахов та Ю. Кондуфор не відступали від офіційної більшовицької концепції та схеми періодизації історичного процесу початку ХХ століття. Згадані праці були типовими для того періоду, події висвітлювались та оцінювались безальтернативно, під кутом зору виконання чи невиконання постанов більшовицьких організацій регіону, проведених з'їздів та мітингів. Разом з тим, роботи були написані доступною мовою, дослідники наводили багатий фактичний архівний матеріал» [10]. Очевидно, и в этом нет ни малейшего сомнения, что через 50 лет работы многих нынешних сотрудников Института истории Украины НАН Украины будут рассматриваться как типичные для своего времени. Нами отвергается упрёк в том, что В.И. Астахов и Ю.Ю. Кондуфор конъюнктурно проводили параллель с «неукраинскими» событиями. Они изучали события в контексте не России, как может показаться из процитированного текста, а Российской империи, что вполне научно и оправдано. И если кто-то хо-

чет рассматривать события начала XX в. в Украине, Закавказье, Прибалтике и т. д. изолировано от общеимперских процессов, то в этом вопросе сделает большой шаг назад по сравнению с трудами В.И. Астахова и Ю.Ю. Кондуфора.

Что касается рассмотрения исторических событий безальтернативно, то нужно напомнить, что речь идёт об историческом нарративе, а не о теории истории или историографии.

Замыслив перейти от «чисто» исторических трудов к историографии, с дальнейшим планом создания профильной кафедры, Виктор Иванович решил эту задачу необычным способом: он написал учебник по историографии и тем самым сразу вошёл в число ведущих историографов страны. Второе издание этой книги было защищено ним в качестве докторской диссертации [2]. На протяжении нескольких десятилетий его книгой активно пользовались не только студенты-историки Харьковского университета, но и многих других университетов и педагогических институтов страны. Этот труд получил высокие оценки не только в прошлом веке, но и в наше время [См., например: 19, с. 107–108; 22, с. 127].

В.И. Астахов – педагог, постоянно совершенствовавший свой талант. Краеугольными камнями его дарования была блестящая речь, новаторство в подходе к любой проблеме. А если к этому добавить широкую эрудицию, искромётный юмор, тонкий психологизм, то перед нами вырастет личность с незабываемыми для его окружения чертами. Воспоминания студентов-выпускников исторического факультета дают для этого богатый материал.

В.И. Астахов – организатор. Хорошо известно, что из всех талантов самый ценный – организаторский. Это был прирождённый администратор. Казалось, он решал любые проблемы. Среди его инициатив были и такие, плодами которых мы пользуемся сегодня. Например, сооружение спортивного комплекса «Высшая школа» и ритуал торжественного посвящения в студенты, создание Музея истории университета и многое другое. Умение отделять второстепенное от главного, находить консенсус при обсуждении спорных вопросов, удивительный дар убеждать и умение выслушать других – всё это находилось в его арсенале организатора. Он был руководителем, который ориентировался на людей, что давало ему значительный перевес в сравнении с теми, кто был ориентирован прежде всего на дело. Второй тип руководителей более эффективен в экстремальных

условиях (войны, революции, ликвидация последствий природных катаклизмов и т. п.). Не все из его новаций прижились в то время, а к некоторым его идеям вернулись лишь через несколько десятилетий. Например, избрание в почётные члены зарубежных учёных. Первая такая процедура состоялась в 1970 г. при самом активном участии В.И. Астахова. Тогда были избраны учёные из Англии и Польши.

Как уже было сказано, он являл собой личность, направленную на людей. Он был равным со всеми: как с теми, кто стоял выше его по социальной и служебной лестнице, так и стоявшими много ниже его. Уважение к человеку, в том числе – к студенту-первокурснику, слушателю подготовительного отделения было его жизненным кредо. Его дом всегда был открыт для гостей, друзей, сослуживцев. Он был внимательным к запросам окружающих. Характерная деталь: отзывы о Викторе Ивановиче его родных и близких, в принципе, ничем не отличаются от отзывов чужих и посторонних для него людей. По моим наблюдениям, он был тонким психологом и хорошо разбирался в людях. Одним из красноречивых свидетельств этому – коллектив кафедры, который он подобрал самолично. Достаточно напомнить, что двое из четырёх человек первоначального состава кафедры 1964 г. только 2-3 года назад ушли на пенсию.

Его символическим моральным капиталом было доверие. Ему доверяли студенты, которые знали, что их профессор сообщает им глубокие знания. Ему доверяли коллеги, полагая, что получают от него ценный совет, поддержку. Ему доверяли окружающие его люди, зная такие его качества, как принципиальность, отзывчивость и надёжность.

Кажется, всё основное сказано, но опять чего-то не хватает. Не хватает того, что принято называть «харизмой». У Виктора Ивановича не было каких-либо особых внешних данных. Отмечают только, что он выглядел старше своих лет. Однако, сочетание уникальных личностных свойств производило на окружающих сильное впечатление, притягивало к нему. Французский философ и историк Ж.Э. Ренан считал, что: «Характер гораздо больше сближает людей, чем ум» [24, с. 502]. Перед нами – явление групповой психологии. Это не был некий избирательный признак, проявляющийся в какой-либо группе. Буквально все находили в нём особые качества, которые которые объясняются эмоционально-психологическими способностями В.И. Астахова. Многие люди были уверены в том, что Виктор Иванович – самый влиятельный человек в университете, обладающий

даже большими возможностями, чем ректор и секретарь партийной организации). По сути, В.И. Астахов был лицом университета, его полпредом на многочисленных конференциях, собраниях, заседаниях и т. д. Его влияние распространялось и за стенами университета. Многие руководители города и области были его знакомыми и часто обращались к нему за советом и помощью.

Таким образом, стремление выделить составляющие компоненты личности В.И. Астахова, а затем выявить из них ведущие, не может привести к ответу на сформулированный в начале нашей статьи вопрос. И связано это с тем, что в случае с В.И. Астаховым, мы имеем своего рода «диалектический скачок», когда сочетание различных душевных и интеллектуальных сил Виктора Ивановича создало многогранный образ, поразивший современников и оставивший глубокий след в истории университета. Ответ кроется не в анализе, а в синтезе. Примечательный штрих: после кончины Виктора Ивановича в печати появилось 7 некрологов (2 – в Киеве и 5 – в Харькове) [8 и др.].

Думаю, что личность В.И. Астахова в полной мере отвечала потребностям времени. Его кипучая деятельность, устремлённость в будущее соответствовали эпохе «оттепели». Символично, что он ушёл из жизни в то время, когда по сути закончился этот период.

Перейдём к наследию и наследникам. Не рассматривая здесь судьбу созданных по инициативе В.И. Астахова или при его активном участии институций, отмечу, что организация им харьковского историографического центра – пожалуй, главное его достижение. Только преподавателями, аспирантами и соискателями кафедры историографии, источниковедения и археологии было защищено более 30-ти кандидатских и докторских диссертаций в области историографии [См.: 14 и др.]. Известность получили «Астаховские чтения» и «Харьковский историографический сборник». Были опубликованы многочисленные монографии и сборники статей, справочники и хрестоматии соответствующей направленности. Кафедра, которую основал Виктор Иванович, не менее 10-ти раз признавалась лучшей среди университетских коллективов, когда был введён рейтинг таких подразделений.

Историографы и источниковеды (а в данном случае к ним причисляю и специалистов в области вспомогательных исторических дисциплин), получившие образование на кафедре, работают сегодня во многих научных, учебных и просветительных учреждениях не только Харькова и Украины, но и за её пределами. Попутно от-

мечу, что успехи кафедры, видимо, в какой-то мере, стимулировали развитие историографических исследований и на других кафедрах факультета. Можно с уверенностью утверждать, что возник историографический центр, заметный на всём постсоветском пространстве, сложилось некое сообщество историографов-единомышленников. Это произошло не при жизни Виктора Ивановича и далеко не сразу после его кончины. Активно оформляться этот центр стал в 90-е годы прошлого столетия. И начался этот процесс с осмысления роли «отцов-основателей» и, в частности, творческого наследия В.И. Астахова. Можно утверждать, что основы, которые заложил Виктор Иванович, через 25 лет после его смерти дали обильные плоды. Здесь мы видим феномен противоположный обычному, который часто встречается в научном сообществе: с уходом основателя или лидера коллектив распадается, творческий импульс затухает.

К наследию Виктора Ивановича следует отнести высокую планку научной, образовательной и общественной деятельности, которую он установил. На неё вольно или невольно равнялись его преемники. Причём, в традициях кафедры – обращать внимание на все эти три составляющие.

У многих харизматических личностей существует соблазн передать свою харизму наследникам. Или же наоборот, наблюдается такой вариант, когда наследники пытаются воспользоваться этой харизмой. Как правило, и тот, и другой путь малопродуктивны и с точки зрения психологии не приносят желанного эффекта. У современного коллектива кафедры историографии, источниковедения и археологии нет потребности в том, чтобы использовать имя Виктора Ивановича для укрепления своих позиций в науке, в университете, в Харькове. Слишком много времени прошло после ухода В.И. Астахова и многие его замечательные дела растаяли в дымке времени. Сейчас коллектив нашей кафедры самодостаточен, но мы отдаём должное нашим предшественникам и учителям, среди которых по своему значению на первое место должен быть поставлен В.И. Астахов. «Принципы Астахова» стали руководством к действию для его «наследников».

Наука постоянно изменяет свой образ, меняется историография и то, что мы понимаем под ней. Такое положение имманентно присуще науке. Важно не препятствовать развитию новых идей, не оставаться в плену старых догм. Но не меньшее значение имеет сохране-

ние преемственности нового со старым. Видеть истоки и новые импульсы, оставаться благодарным тем, кто когда-то поспособствовал прорывам в науке и образовании, думать о научной смене – в этом заключается приверженность принципу историзма в системе науки и образования. Этому учил и показывал личный пример Виктор Иванович Астахов.

1. Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле: воспоминания / сост. И.А. Широбокова, С.М. Куделко. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина; Национальный аэрокосмический университет имени Н.Е. Жуковского «ХАИ», 2012. – С. 12–22.
2. Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии: (до конца XIX в.) : уч. пособие для студентов исторических факультетов университетов / В.И. Астахов. – Х. : Изд-во ХГУ, 1965. – 584 с.
3. Астахова В.І. та ін. Видатні педагоги вищої школи м. Харкова / В.І. Астахова, К.В. Астахова, А.О. Гайков [та ін.]. – Х. : Книжкова фабрика «Глобус», 1998. – 736 с.
4. Бабенко И.С. «Мы жили на Артёма...» / И.С. Бабенко. – Х. : Издатель М.Ю. Федорко, 2013. – 152 с.
5. Багалій Д.І. Нарис української історіографії / Д.І. Багалій. Т. І. – Вип. 1–2. – К., 1923–1925.
6. Борис Петрович Зайцев: воспоминания и библиография / сост.: проф. С.И. Посохов, С.М. Куделко, М.В. Гречишкина. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012. – С. 92–95.
7. Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века / В.П. Бузескул. – Л., 1929. – Ч. 1. – 218 с. и др.
8. Віктор Іванович Астахов: [Некролог] // Український історичний журнал. – 1972. – № 9. – С. 154; Віктор Іванович Астахов: [Некролог] // Радянська освіта. – 1972. – 28 червня.
9. Енциклопедія сучасної України. – Т. 1. – К., 2001. – С. 760.
10. Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Інститут історії України, 2006. – 818 с.
11. Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.) / уклад. О.М. Богдашина, В.І. Бутенко, С.Р. Марченко [та ін.]. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 284 с.

12. Историчний факультет: від покоління до покоління / В.М. Духопельников, С.М. Куделко. – Х. : Вид-во ХНАДУ, 2004. – 180 с.
13. Історія Харківського університету газетним рядком 1998–2006 / укл. О.О. Нерух. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 77.
14. Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – 40 років: довідкове видання. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2004. – 72 с. и др.
15. Керцер Г.Л. СИНТ-63. Жизнь человеческого духа. След / Г.Л. Керцер. – Х. : Фолио, 2002. – 398 с.
16. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
17. Краеведы Харьковщины: биографический справочник / сост.: В.О. Соловьёв [и др.]. – Х. : Мачулин, 2011. – 160 с.
18. Лапина М.С. Университет в моей жизни / М.С. Лапина. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 317 с.
19. Пугач Е.П. О Харьковском университете, его делах и людях во второй половине XX – в начале XXI века / Е.П. Пугач. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2016. – 172 с.
20. Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка. – Х. : Основа, 1999. – 200 с.
21. Семёнов-Зусер С.А. Опыт историографии скифов. Ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке (1692–1947) / С.А. Семёнов-Зусер. – Х., 1947. – 191 с.
22. Страницы из жизни Учителя (В.И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / Харьк. нац. ун-т имени В.Н. Каразина, Нар. укр. акад. [сост. В.И. Астахова и др.; науч. ред. С.И. Посохов]. – Х., 2002. – 176 с.
23. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 2, ч. 2. – 382 с.
24. Энциклопедия мысли: Сборник мыслей, изречений, афоризмов, максимов, парадоксов, эпиграмм / сост. и пер. Н.Я. Хоромина. – Х. : Прапор, 1995. – 544 с.

Л. Ю. Посохова

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ТВОРЧА СПАДЩИНА А.С. ЛЕБЕДЄВА: ПИТАННЯ НЕ/ДОВІРИ

Статтю присвячено дослідженню ставлення сучасних науковців до творчої спадщини професора Харківського університету А.С. Лебедєва (1833–1910). Аналіз характеру звернень сучасних істориків до праць А.С. Лебедєва дозволяє стверджувати, що продовжують активно використовуватися не лише введені ним до наукового обігу джерела, а й принципи та підходи, на яких ґрунтувалися його наукові розвідки. Це свідчить про високий рівень «довіри» до спадщини вченого. Зроблено висновок про те, що проблема «не/довіри» до спадщини попередників пов'язана із особливостями методологічних підходів та інструментарієм сучасного науковця.

Ключові слова: А.С. Лебедєв, оцінка творчої спадщини історика, історики-документалісти, церковна історіографія.

Посохова Л.Ю. Творческое наследие А.С. Лебедева: вопрос не/доверия

Статья посвящена исследованию отношения современных ученых к творческому наследию профессора Харьковского университета А.С. Лебедева (1833–1910). Анализ характера обращений современных историков к трудам А.С. Лебедева позволяет утверждать, что продолжают активно использоваться не только введенные им в научный оборот источники, но и принципы и подходы, на которых основывались его исследования. Это свидетельствует о высоком уровне «доверия» к наследию ученого. Сделан вывод о том, что проблема «не/доверия» к наследию предшественников связана с особенностями методологических подходов и инструментарием современного ученого.

Ключевые слова: А.С. Лебедєв, оценка творческого наследия историка, историки-документалисты, церковная историография.

Poshokhova Liudmyla. Creative Peritage of A.S. Lebedev: the Issue of Mis/trust.

The article is devoted to the study of the attitude of modern scientists to the creative heritage of A. S. Lebedev (1833–1910), the professor of the Kharkov University. The analysis of the nature of the references of modern historians to A. S. Lebedev's works suggests that not only the sources he introduced into scientific circulation, but also the principles and approaches on which his

research was based continue to be actively used. This indicates a high level of "trust" in the heritage of the scientist. The author concluded that the issue of "trust" to the legacy of predecessors is connected with the peculiarities of the methodological approaches and tools of the modern scientist.

Keywords: A.S. Lebedev, Evaluation of the Historian's Creative Heritage, Documentary Historians, Church Historiography.

Феномен «довіри»/«недовіри» зазвичай перебуває у полі зору філософів, психологів або соціологів, однак й історики так або інакше виходять на цю проблему, коли аналізують історичні джерела та творчий спадок своїх попередників. Втім, на практиці можемо нерідко бачити, як спадщина деяких вчених-істориків, котрі володіли значним «символічним капіталом», користується у нащадків такою величезною мірою довіри, яка інколи межує з вірою. Важливим науковим завданням може бути аналіз причин та механізмів виникнення високого ступеня довіри до творчої спадщини історика, а також наслідків цього. Задля реалізації цієї ідеї в якості об'єкту дослідження можна обрати одного з відомих науковців, однак, на нашу думку, є сенс відійти від грандіозних постатей, які стали об'єктом уваги багатьох історіографів, щоби мати можливість звзунити коло дискусійних моментів.

Метою цієї статті є аналіз «символічного капіталу» Амфіана Степановича Лебедева та ставлення сучасних науковців до його творчої спадщини. Професор А.С. Лебедев (1833–1910) беззаперечно належить до плеяди видатних вчених-істориків Харківського університету, разом із Д.І. Багалієм, В.П. Бузескулом, М.С. Дриновим, М. Ф. Сумцовим. Життя А. Лебедева протягом чотирьох десятків років було пов'язано з Харківським університетом, він був першим професором кафедри історії церкви, згодом деканом історико-філологічного факультету (і саме з ним пов'язують «золоту добу» в історії факультету). Він чимало зробив для розвитку народної освіти в місті, популяризації історичних знань, докладав значних зусиль у справі пошуку та публікації історичних джерел. Водночас він був автором ряду блискучих наукових праць, які і сьогодні продовжують активно цитувати.

Науковий доробок професора А.С. Лебедева, різноманітний та цікавий з різних точок зору, поки що не став об'єктом прискіпливої

уваги історіографів. Кілька нарисів про стиль та характер історичних праць Лебедева написали його колеги та учні ще на початку ХХ ст., в тому числі з нагоди присудження йому наукового ступеню та вшанування пам'яті [1; 3; 4; 31]. Зрозуміло, що у радянський період про А.С. Лебедева майже не згадували, адже у цей час історію церкви вивчали мало і заангажовано.

Сьогодні ім'я А.С. Лебедева можна зустріти на сторінках енциклопедичних видань, у різних спеціальних довідниках (наприклад, з візантиністики чи з історії церкви) [5; 6; 8; 27]. Праці Лебедева регулярно згадуються в історіографічних оглядах, коли йдеться про дослідження різних аспектів історії церкви та культури [24; 38, с. 10]. Втім, єдиною спеціальною розвідкою сучасних авторів, котра була спеціально присвячена аналізу біографії та науковій творчості цього професора, залишається стаття С. Посохова та Л. Кунденко, яка була написана майже десять років тому [7].

Втім, сучасні історики досить часто посилаються на праці А.С. Лебедева. Чому? Звичайно, можна казати про деякі його важливі висновки чи спостереження. Однак, вочевидь, частіше це відбувається тому, що він використав чимало тих джерел, які до сьогодні не збереглися. Ще більш затребуваними є тексти документів, які свого часу опублікував цей науковець. У ряді своїх праць А.С. Лебедев застосував такий прийом: до тексту наукової розвідки він додавав добірку джерел в якості «фактографічно-ілюстративного ряду». Оскільки джерела для цих спеціальних досліджень Лебедев обирав вельми прискіпливо, не викликає здивування той факт, що деякі цих документів (як такі, що заслуговують на увагу) були ще раз опубліковані вже в наш час.

Сучасні науковці апелюють до джерел, які були відібрані А.С. Лебедевим, але також вони зазвичай погоджуються з його висновками, зробленими на підставі цих документів. Між тим спеціально ще не було поставлено питання про довіру чи недовіру до цієї спадщини. Придивившись більш уважно до таких звернень дослідників до праць Лебедева та відібраних ним джерел виникає враження, що А.С. Лебедев опосередковано і сьогодні скеровує дії сучасного науковця, «забезпечує» його планом роботи, допомагає чи навіть «примушує» наслідувати логіку його роздумів, звертати увагу на певні факти, а з масиву можливих джерел зосередитись саме на тих, котрі знов-таки запропонував саме він. Зрозуміло, що проблема

«не/довіри» до спадщини попередників стосується не тільки цього історика, а виходить на загальні питання про методологічні підходи та інструментарій конкретного науковця.

Для того, щоби бодай коротко схарактеризувати творчу лабораторію Амфіана Степановича Лебедева, необхідно згадати основні віхи його біографії, напрямки його досліджень та підходи, котрі він використовував. Амфіан Степанович Лебедев народився в 1833 році в селі Карпівка Богородського повіту Московської губернії в родині священника. Навчався у Віфанській духовній семінарії, згодом – у Московській духовній академії. Після цього працював помічником інспектора Московської духовної семінарії, а з 1858 р. викладачем всесвітньої історії в цій семінарії. А.С. Лебедев отримав досвід навчання за кордоном: майже рік слухав богословсько-філософські лекції у Женевській академії, де почав вивчати церковно-релігійне життя сербів. 12 березня 1869 р. Амфіан Степанович був обраний на посаду екстраординарного професора по кафедрі церковної історії Харківського університету. З цього часу і до кінця життя у 1910 році він залишався на посаді професора. Вже ці віхи біографії, здається, спонукають нас до того, щоби казати про А.С. Лебедева як представника церковної історіографії. Водночас, тривале викладання у світському навчальному закладі, спілкування і активна творча співпраця з професорами університету, вочевидь сприяли поєднанню дещо відмінних історіографічних традицій.

Амфіан Степанович протягом всього періоду перебування в Харківському університеті читав лекції з історії церкви та близькі тематично курси спеціального характеру (історія Руської церкви, історія розколу та ін.), чимало уваги він приділяв загальній церковно-історичній тематиці [14]. Деякі з лекційних курсів А.С. Лебедева були записані учнями під його наглядом, а також були літографовані [18].

За своє достатньо довге життя А.С. Лебедев написав понад 70 історичних праць. На початку своєї наукової творчості він більше цікавився історією першохристиянства, візантійської церкви, історією та становищем слов'янських церков та західної церкви у ХІХ столітті. Згодом він захопився місцевою історією, й чимала частина його доробку присвячена історії церкви на Слобожанщині. Саме у процесі цих досліджень він ввів до наукового обігу велику кількість архівних документів, на підставі яких вперше почав вивчати різні аспекти місцевої церковної історії. Так, вчений намагався з'ясувати

особливості внутрішнього устрою монастирів та їхнього економічного становища, схарактеризувати місцеві монастирські традиції. А.С. Лебедев опрацював архіви Харківської духовної консисторії, Харківського колегіуму, Корінної Різдваної пустелі, Курського Троїцького монастиря, Курської духовної консисторії, Путивльського монастиря, Глинської пустелі, Софронієвської пустелі, Рильського монастиря, у пошуках документів їздив до Сум та Охтирки. Він звертався до матеріалів відомчих архівів та окремих загальноімперських та губернських установ (Міністерства юстиції, Харківського статистичного комітету та інших). Однією із беззаперечних заслуг професора Лебедева у справі «розбору» архівів є те, що він першим звернув увагу на архівні багатства Курського Знаменського, Белгородського Миколаївського монастирів, ряду інших зібрань документів з історії церкви Слобожанщини, які містили різноманітну інформацію про економічне становище церкви, землеволодіння духовенства, володіння приходських церков, вотчинний побут монастирів, старообрядців [9; 11; 12; 13; 15; 19; 20; 22]. Подекуди на сьогоднішній день у нашому розпорядженні знаходяться лише ті матеріали, що свого часу були введені до наукового обігу Амфіаном Степановичем (велику кількість документів він публікував повністю і тим самим врятував їх для науки).

Важливий напрямок досліджень А.С. Лебедева – це історія освіти на Слобожанщині. У ряді праць Лебедев простежив розвиток місцевої освіти, починаючи з моменту заселення краю і до початку ХХ століття [10; 16; 17; 21; 23]. Особлива заслуга належить йому у вивченні історії Харківського колегіуму.

Саме праця «Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета» (М., 1886) та дискусії навколо неї є прекрасним наочним прикладом для міркування про проблему «не/довіри». Ця розвідка з історії колегіуму показова, адже належить до активної фази творчості та періоду зрілості науковця. У зазначеній праці повною мірою відобразилася специфіка підходу Лебедева до історичного дослідження, яка сформувалася у попередні роки і була апробована на різному матеріалі. У подальших розвідках вчений продовжить застосовувати вироблені ним прийоми (передовсім, йдеться про поєднання аналітичного тексту та публікації джерел). Зокрема, у даному разі невеликий за обсягом текст (31 сторінка) супроводжується публікацією джерел

з історії Харківського колегіуму. Документи, які відібрав А. Лебедев, вельми показові. 19 опублікованих документів (на 72 сторінках) стосуються економічної складової забезпечення колегіуму, організації, змісту навчання та виховання учнів, подальшої кар'єри учнів та їх «заробітчанства» ще під час навчання, підтримки населенням колегіуму тощо. Цей перелік аспектів дозволяє сказати мовою сучасних авторефератів дисертацій, що А.С. Лебедев прагнув до «комплексного аналізу» всіх складових життя навчального закладу. Вочевидь, його можна назвати «істориком-документалістом». Втім, на відміну від своїх сучасників-позитивістів, у дослідженнях яких безкінечний шерек фактів подекуди не закінчувався узагальненням, А.С. Лебедев написав лаконічний, продуманий і добре структурований аналітичний текст. Кожний аспект історії колегіуму професор характеризував, спираючись на найбільш показові факти з джерел, в тому числі тих, які опублікував.

У цьому невеличкому творі професор А.С. Лебедев зробив декілька важливих та новаторських висновків, які у подальшому були підхоплені та розвинуті його колегами та наступними поколіннями дослідників. Так, Лебедев вперше довів наявність різноманітної просвітницької діяльності Харківського колегіуму, показав, що це був єдиний загальноосвітній навчальний заклад краю, випускники якого несли освіту та культуру у віддалені куточки регіону і за його межі. Зазначу, що цей важливий висновок пролунав на противагу розповсюдженій думці про те, що колегіум передовсім виконував функції суто станового закладу. Вчений стверджував, що однією з головних заслуг колегіуму було те, що він «в значительной степени обусловил возникновение в Харькове университета» [23, с. 31]. Лебедев стверджував, що на Слобідській Україні виникла стійка просвітницька традиція, яку він пов'язав саме з колегіумом, що згодом і знайде прояв у підтримці населенням краю ідеї заснування університету. А.С. Лебедев назвав колегіум першою сторінкою в історії Харківського університету. У подальшому у кількох працях, зокрема і у фундаментальній праці Д.І. Багалія історія Харківського університету починалася саме з колегіуму [2]. Отже Лебедев стояв у витоків дискусії про те, чи Харківський університет був створений на «пустому місці», чи в цьому регіоні існувала певна культурно-освітня традиція.

Джерела, які добирав Лебедев для аргументації своїх висновків, достатньо показові, логіка його аргументації, яка на них базувалася, бездоганна. Безумовно, при всій «комплексності» підходу Лебедева

до історії колегіуму, кожен із сегментів у подальшому міг бути доповнений і розвинутий наступними поколіннями дослідників. Документи, які відібрав Лебедев, настільки різнопланові, що зберігають потенціал для погляду на них з точки зору історії повсякдення, культурної чи інтелектуальної історії тощо. Якщо уважно придивитись, як уже зазначено вище, складається враження, що Лебедев накреслив настільки вдалий план дослідження, що нащадки досі вважаюся за потрібне і найбільш прийнятне скористатись цим планом. Але наука рухається далі, й наступні покоління науковців мають долати певний інтелектуальний «тиск» А.С. Лебедева. Тим більше дивно було побачити у 2008 році у серйозному науковому часописі «Вопросы образования» статтю А. Любжина, в якій автор послідовно переповідав книжку Лебедева про Харківський колегіум [25]. Після тексту статті автор подав ряд документів з добірки свого попередника, що посилює ефект «все, як у Лебедева».

Наведу ще один приклад, який стосується іншого напрямку роботи вченого. А.С. Лебедев одним з перших серед тогочасних науковців почав досліджувати сюжет про розлучення в Російській імперії XVIII ст. Його висновки та спостереження ґрунтувались не на «букві законодавчих актів» чи формулюваннях, які пропонували законодавчі приписи, а на прикладах конкретних судових справ з приводу розлучень [19, с. 3–7]. Такий спосіб дослідження цієї проблеми виявився дуже ефективним і дозволив отримати цікаві результати. Дослідивши масив документів, які відклалися в архівах Харківської та Курської консисторій, науковець віднайшов типові випадки, апелюючи до яких він виокремив п'ять груп підстав для розірвання шлюбу, які існували в реальному житті суспільства у цьому регіоні у XVIII ст. На прикладах джерел він детально розглянув ті конкретні обставини (і відповідні формулювання доказів, прохань, вироків суду тощо), які надавали беззаперечний привід для позитивного рішення. Зрозуміло, що висновки А.С. Лебедева є результатом аналізу цієї проблеми, проведеним у другій половині 1880-х років. Цікаво дізнатись як ставляться до цих міркувань та аргументації сучасні науковці. Ігор Сердюк із сумом зазначив, що сьогодні у царині вивчення практики розірвання шлюбу мало що змінилося з часу виходу праці А.С. Лебедева. Навіть більше, дослідження початку XXI ст. [26, с. 492–511; 30, с. 85–98] ґрунтуються на такому самому підході, який запропонував А.С. Лебедев. Ігор Сердюк підсумував, що по-

над те, що сучасні дослідники докладно переповідають матеріали Лебедева та схожі на них, вони на жаль, не ставлять принципово нових дослідницьких запитань [29, с. 127].

Наведені і інші подібні приклади засвідчують, що довіра до спадщини А.С. Лебедева серед сучасних науковців є надзвичайно високою. Передовсім це довіра до тих джерел, які запропонував дослідник. Аналіз масиву цих джерел дозволяє стверджувати, що Лебедев послідовно відбирав документи, в яких відбивалися передовсім типові та найбільш характерні ситуації, епізоди та практики життя. Навіть якщо сьогодні документи виглядають цікавими для дослідження інтелектуальної чи гендерної історії, заглиблення до відповідної проблематики показує, що принципом науковця було запропонувати джерело, в якому зафіксований не казус, а «пересічний» епізод. Добираючи документи А.С. Лебедев намагався не тільки показати певні обставини, але й зафіксувати зв'язки явищ, які врешті-решт демонструють певний рух суспільного життя (вчений використовував слово «розвиток» і не застосовував терміни «еволюція», «закономірність» чи подібні).

Такі принципи відбору документів дозволяють зробити висновок про позитивістські основи творчої лабораторії А.С. Лебедева. Методи роботи з джерелами дозволяють віднести його до «історико-документалістського» кола дослідників. Добре відомо, що той арсенал методів, які виробили і застосовували історики-документалісти при опрацюванні джерел та їх публікації, зумовлюють надзвичайно високий ступінь довіри до їх спадщини. Водночас А.С. Лебедев як історик цікавий ще й тому, що в його спадщині наявні і певні риси, що були притаманні церковній історіографії. Виглядає так, що завдяки Лебедеву церковна історіографія збагатилась, зокрема за рахунок постановки ним низки проблем, котрі до цього не перебували в фокусі її уваги (соціально-економічні, демографічні питання) і, водночас, він зміг акцентувати увагу на ролі церкви в розвитку освіти та культури, показав церковних діячів як просвітителів в широкому сенсі цього слова.

Професіоналізм А.С. Лебедева та прагнення охопити широке коло аспектів, зумовлюють те, що добірки джерел та його спостереження і сьогодні затребувані науковцями. За власною оцінкою А.С. Лебедева його цікавив «сам драматизм і різноманітність церковно-історичного опыта і розвитку...» [14, с. 798]. Пошук «драма-

тичних» моментів в історичних подіях, точок напруги і того, як вони відображувались у джерелах – це той мікс, який цікавить і сучасного науковця. І все ж таки захоплення здобутками А.С. Лебедєва, відзначення «прогресивності» прийомів його дослідження для того часу не знімає важливого запитання до сучасних істориків. Чи може високий ступінь довіри до праць науковця гальмувати подальший пошук, консервувати прийоми досліджень і методи роботи із джерелами, залишаючи їх на межі ХІХ–ХХ століть. Відповідь очевидна. Довіра не має перетворюватись на стагнацію. Сучасні науковці мають зважати на статуси «довіри» і «недовіри» як концептів, а також як психологічно-екзистенційних механізмів, що завжди присутні в суспільстві. Говорячи про сферу наукової діяльності, є сенс зазначити, що «недовіра» виконує важливу функцію каталізатора подальшого наукового пошуку.

1. *Багалеї Д.И.* Записка об ученых трудах А.С. Лебедєва, предоставленная в 1894 году в историко-филологический факультет с ходатайством о даровании ему степени почетного доктора русской истории / Д.И. Багалеї // *Очерки из русской истории.* – Харьков, 1913. – Т.2. – С. 335–337.
2. *Багалеї Д.И.* Опыт истории Харьковского университета / Д.И. Багалеї. – Харьков, 1893. – Т. 1. – 1204 с.
3. *Бузескул В.П.* Амфиан Степанович Лебедєв (некролог) / В.П. Бузескул. – СПб., 1910. – 14 с.
4. *Бузескул В.П.* А.С. Лебедєв / В.П. Бузескул // Бузескул В. П. Исторические этюды. – СПб., 1911. – С. 388–401.
5. Візантиністика у Харківському університеті (середина ХІХ – початок ХХІ ст.): бібліогр. покажч. / уклад., вступ ст. М. Є. Домановська, А. М. Домановський. – Харків, 2017. – 158 с.
6. *Куделко С.М.* Лебедєв Амфиан Степанович / С.М. Куделко // *Енциклопедія Сучасної України.* – К., 2016. – Т. 16. – С. 599.
7. *Кунденко Л.В., Посохов С.І.* Професор Харківського університету А.С. Лебедєв: сторінки біографії та наукової творчості / Л.В. Кунденко, С.І. Посохов // *Віра і Розум.* – 2000. – № 1. – С. 216–224.
8. Лебедєв Амфиан Степанович // *Христианство. Энциклоп. словарь* : в 3 т. – М., 1995. – Т. 2. – С.16.

9. *Лебедев А.С.* Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А.С. Лебедев. – Харьков, 1902. – 286 с.
10. *Лебедев А.С.* А. А. Дегуров. Биографический очерк из истории Харьковского и Петербургского университетов / А.С. Лебедев // Вестник Европы. – 1876. – Т. 3. – С. 135–176.
11. *Лебедев А.С.* Духоборцы в Слободской Украине / А.С. Лебедев. – Харьков, 1890. – 31 с.
12. *Лебедев А.С.* Землевладение и торговые промыслы духовенства Белгородской епархии в XVIII в. / А.С. Лебедев. – Харьков, 1905. – 8 с.
13. *Лебедев А.С.* Исторические розыскания в южно-русских архивах / А.С. Лебедев. – М., 1884. – 49 с.
14. *Лебедев А.С.* История церкви как предмет университетского преподавания / А.С. Лебедев // Вестник Европы. – 1875. – Окт. – С.780–798.
15. *Лебедев А.С.* К вопросу о землевладении и торговых промыслах духовенства Белгородской епархии в XVIII в. / А.С. Лебедев // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1905. – Т. 16. – С. 106–111.
16. *Лебедев А.С.* К истории низших духовных и общественных школ в Белгородской епархии в XVIII веке / А.С. Лебедев. – Харьков, 1894. – 15 с.
17. *Лебедев А.С.* Кафедра богословия в Харьковском университете / А.С. Лебедев. – Харьков, 1896. – 22 с.
18. *Лебедев А.С.* Лекции по церковной истории / А.С. Лебедев. – Харьков, 1902. – Ч.1. – 131 с.
19. *Лебедев А.* О брачных разводах: по архивных документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А.С. Лебедев. – Москва, 1887. – 31 с.
20. *Лебедев А.С.* Вотчинный быт монастырей Курско-Знаменского и Белгородско-Николаевского, по архивным документам / А.С. Лебедев // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1892. – Т. 4. – С. 113–238.
21. *Лебедев А.С.* Об участии Харьковского общества в открытии Харьковского университета / А.С. Лебедев // Записки Императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. 1. – С. 1–4.
22. *Лебедев А.С.* Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской / А.С. Лебедев // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1902. – Т. 13. – С. 99–195.

23. *Лебедев А.С.* Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А.С. Лебедев. – Харьков, 1886. – 103 с.
24. *Лиман С. І.* Історія середньовічної церкви в навчальних курсах й наукових працях професора харківського університету Амфіана Степановича Лебедева (1833–1910 рр.) / С.І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 32. – С. 41–50.
25. *Любжин А.І.* Харьковский коллегіум в XVIII – начале XIX в. / А.І. Любжин // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 240–263.
26. *Петренко І.* Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст./ І. Петренко. – Полтава, 2010. – Ч. 1. – 276 с.
27. *Посохов С.І.* Лебедев Амфиан Степанович / С.І. Посохов // Православная энциклопедия Харьковщины. – Харьков, 2009. – С. 283–284.
28. *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л.Ю. Посохова. – Харків, 1999.
29. *Сердюк І.О.* Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри : дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2018. – 507 с.
30. *Сулима М.* Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст / М. Сулима. – Київ, 2005. – 256 с.
31. *Халанский М.Г.* Опыт истории историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета / М.Г. Халанский. – Харьков, 1883. – 166 с.

УДК 94(477.62)''15/18'':001.891

Н.Р. Темірова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

**РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ ДОНЕЧЧИНИ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВАСИЛЯ ПІРКА**

У статті йдеться про творчий спадок професора В. О. Пірка (1935–2012), який протягом 45-літньої праці у Донецькому національному університеті опановував практично недосліджену раніше проблему заселення так званого «Дикого поля» і в цьому контексті території сучасної Донеччини у ранньомодерну добу. Довготривале опрацювання різновидових джерел дозволило історикові заповнити прогалини у вивченні початкової історії багатьох сучасних населених пунктів, розвінчати нагромаджені міфи та дійти принципово важливих висновків щодо визначальної ролі українського етносу в процесі заселення та господарського освоєння сучасної Донеччини.

Ключові слова: В. Пірко, ранньомодерна історія, Донеччина, козацтво, колонізація.

**Темірова Н. Раннемодерная история Донетчины в исследованиях
Василия Пирка**

В статье идет речь о творческом наследии профессора В. А. Пирко (1935–2012), который в течение почти 45-летней работы в Донецком национальном университете изучал практически неисследованную ранее проблему заселения так называемого «Дикого поля» и в этом контексте территории современной Донетчины в раннемодерный период. Продолжительное изучение разновидовых источников позволило историку заполнить пробелы в изучении начальной истории многих современных населенных пунктов, подвергнуть критике наслышавшиеся мифы и сделать принципиально важные выводы об определяющей роли украинского этноса в процессе заселения и хозяйственного освоения современной Донетчины.

Ключевые слова: В. Пирко, раннемодерная история, Донетчина, казачество, колонизация.

**Temirova N. Early Modern History of the Donetsk Region in the Research
of Vasil Pirko**

The article deals with the creative heritage of professor V. O. Pirko (1935–2012). He in the course of nearly 45 years of work at the Donetsk National

University researched problem of the settlement of the so-called «Wild Field» and, in this context, the territory of modern Donetsk district in early modern age, which was unknown earlier. Long-term processing of diverse sources allowed the historian to fill the gaps in knowing the facts about the emergence of many modern settlements, refute the accumulated myths and reach fundamentally important conclusions about the decisive role of the Ukrainian ethnos in the process of settling and economic development of the modern Donetsk district.

Keywords: *V. Pirko, Early Modern History, Donetsk Region, Cossacks, Colonization.*

Історія Донбасу останніми роками особливо актуалізувалася з огляду на збройну агресію на частині його території, що знову і знову спонукає звертатися до минулого, шукаючи відповіді на непрості питання сьогодення. Підтвердженням зростання наукового інтересу є, зокрема, реалізація Інститутом історії України НАН України проекту «Студії з регіональної історії: Степова Україна», в рамках якого протягом 2014–2017 рр. було підготовлено близько двадцяти монографій з історії Донецького регіону. Але кожна дослідницька традиція має свій початок і свого засновника. Біля витоків сучасного опрацювання стартового етапу формування Донеччини як регіону України стояв Василь Пірко. Його творчість доволі скромно представлена в історіографічному полі. Загальні біографічні дані та характеристика його діяльності містяться, передусім, у довідковій літературі [1, с. 172; 2, с. 280–283; 13, с. 3–6; 14, с. 190]. Загальна характеристика діяльності В. Пірка як дослідника та організатора історичної науки наведена у статті Н. Темірової [12]. Аналіз поглядів історика на міграційні процеси у південно-східній Україні проаналізовані його ученицею Н. Стешенко [11]. Але подана інформація занадто стисла, щоб сформувати уявлення про науковця, якого можна віднести до дослідників-новаторів. Тому метою даної статті є визначення внеску В. Пірка у вивчення ранньомодерної історії Донеччини. Досягнення її спиратиметься, передусім, на історіографічні джерела, серед яких важливе місце посідають праці нашого історика.

Василь Пірко народився 24 лютого 1935 р. на Львівщині у сільській родині. По закінченні семирічної школи здобував освіту у Самбірському педучилищі, потім вступив до Дрогобицького

педінституту, який 1956 р. включили до складу Львівського держуніверситету. По завершенні здобуття вищої освіти працював учителем історії в школі-інтернаті у Старосамбірському районі, згодом вступив до аспірантури Львівського державного університету. По її закінченні В. Пірко був направлений на роботу до Донецька, де на базі педагогічного інституту формувався державний університет. Наступні 45 років його життя були пов'язані з Донецьким національним університетом, зокрема з кафедрою історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, яку очолював понад 20 років. Василь Олексійович пройшов шлях від асистента до професора. 1970 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Помісне господарство в Перемишльській землі наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст.», 1996 р. здобув науковий ступінь доктора історичних наук, представивши дослідження «Освоєння півдня України в XVI–XVIII ст.» [14, с. 190].

В. Пірко став визнаним авторитетом у царині вивчення процесів заселення й освоєння території Донбасу та Південної України у ранньомодерну добу. До цієї проблеми дослідник прийшов через роботу над підготовкою тому, присвяченого Донецькій області, в рамках видання «Історія міст і сіл Української РСР». Виявилося, що найдавніша історія даного регіону (до кінця XVIII ст.) майже не вивчена, про що дослідник згодом сказав так: «Тоді мене здивувала не тільки відсутність у більшій частини нарисів, зокрема з історії сіл, конкретних відомостей про час їх заснування, але й посилань на архіви, особливо за початковий період заселення так званого «Дикого поля» постійним населенням» [6, с. 4]. Необхідність заповнення прогалини підштовхнула до опрацювання віддаленого минулого Донецького краю. Багаторічна робота в архівосховищах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Центральному історичному архіві України в м. Києві, держархівах Харківської, Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської областей, а також Воронежському і Ростовському обласних архівах Росії дозволила зібрати багатий матеріал для численних публікацій.

У цій ділянці Василь Олексійович виступив новатором, яким і залишався до кінця життя. Слід узяти до уваги, що вивчення «початкової» історії Донбасу за радянської доби вимагало не лише наукової кваліфікації, а й громадянської мужності, адже висновки, які виникали в процесі вивчення джерел, ішли в розріз з тогочасними

ідеологемами. У результаті, як зауважив Т. Чухліб, «історики не дуже багато вивчали заселення українцями земель Донеччини та Луганщини у ранньомодерну добу світової історії. Праці професора Донецького національного університету, ... Василя Пірка ... і до сьогодні залишаються чи не єдиними ґрунтовними науковими дослідженням з даної проблематики» [15, с. 6–7].

Творчий доробок В. Пірка становлять близько трьохсот наукових, навчальних і публіцистичних праць, з яких дев'ять одноосібних монографій. Серед них привертають увагу дослідження «Заселення та господарське освоєння Степової України XVI–XVIII ст.», «Заселення Донеччини XVI–XVIII ст.», «Джерела до історії населених пунктів Донеччини (XVI–XVIII ст.)», «Соляні промисли Донеччини XVII–XVIII ст.» тощо. Василь Олексійович узяв участь у підготовці ряду колективних видань, дотичних до історії Донеччини: «История родного края», «Донеччина. Перехрестя цивілізацій», «Українське козацтво. Мала енциклопедія» та інших.

У підсумку В. Пірко показав, що внаслідок монголо-татарської навали Північне Приазов'я на кілька століть перетворилося на своєрідну «санітарну зону» між християнським і мусульманським світом. Здебільшого татари використовували її для полювання та випасу худоби, а населення руських порубіжних князівств – для відхідницьких промислів. Однак напади татар на українські землі зумовили різке зменшення чисельності населення, через що за Північним Причорномор'ям і Приазов'ям закріпилася назва «Дике поле». Незважаючи на небезпеку, наступ польсько-литовських феодалів на українські землі та закріпачення селян спричинили масові втечі селян від панів на окраїни й поступове освоєння незаселених районів. Форпостом народної колонізації виступила Запорозька Січ [5, с. 182].

Зібрані та систематизовані факти дозволили автору виділити в цьому процесі з урахуванням характеру та результатів чотири періоди: XVI – перша половина XVII ст., друга половина XVII – початок XVIII ст., середина XVIII ст., остання чверть XVIII ст. [6, с. 98].

На першому етапі, на думку В. Пірка, основна роль у формуванні постійного місцевого населення належала українському та донському козацтву. Починаючи з другого десятиріччя XVI ст., виштовхнуте з насиджених місць під час польсько-литовської війни за Сіверщину її населення проникає на територію Дикого поля на

перших порах з метою промислової діяльності, а згодом поступово переходить до осілого життя. Найбільш раннім проявом осілості на території Донеччини був Святогірський печерний монастир. З середини XVI ст., у зв'язку з організацією Запорозької Січі та походами Д. Вишневецького разом з московськими військами на укріплені міста Кримського ханства в пониззях Дніпра, Азов, цей регіон все більше опинявся під впливом українського і донського козацтва, яке поступово відтісняло звідси кримських і ногайських татар. Згодом розставлені ними сторожі та пікети переростали в зимівники, а згодом – у слободи та села. Як показав дослідник, уже на початку XVII ст. на водному шляху (Дніпро-Самара-Вовча-Кальміус), яким запорозькі і донські козаки користувалися для виходу в Чорне море під час блокування турецьким флотом Дніпровського лиману, при гирлі Кальміусу, запорожці збудували свій укріплений пост на узбережжі Азовського моря і назвали його Домахою. Таким чином, вони поширили свій вплив на територію не лише Подінців'я, але й північного Приазов'я. З українських козаків у XVI ст. здебільшого формувалася сторожова і станична служба Московської держави. Другий етап, за спостереженнями В.Пірка, характеризується поєднанням стихійної народної колонізації із заходами Російської держави по зміцненню свого впливу в регіоні. Народна колонізація особливо посилилась після Андрусівського перемир'я, за яким територія України була поділена по Дніпру між Польщею та Росією [6, с. 98–99].

На першому етапі основна роль у формуванні постійного місцевого населення належала українському та донському козацтву, на другому народна стихійна колонізація доповнювалася державною, яка надалі, в середині та другій половині XVIII ст., перетворилася на визначальну, оскільки Північне Приазов'я відносилось до стратегічно важливих для Російської імперії регіонів.

У контексті вивчення процесу заселення території Донеччини В. Пірко звернувся до її козацької минувшини. Зокрема він запропонував перші спеціальні розвідки історії Кальміуської паланки [3; 9]. Дослідник привернув увагу до змін у взаєминах запорозьких і донських козаків: від добросусідських і товариських у XVI – на початку XVIII ст. до конфронтаційних із середини XVIII ст. Як показано у спеціальних публікаціях, підтримувані царським урядом донські козаки здійснювали напади на рибні

промисли запорожців у Північному Приазов'я, що призводило до відкритих сутічок між ними. А встановлений 1746 р. кордон між двома козацькими товариствами не влаштував обох [9, с. 22–23].

В. Пірко дійшов висновку, що внаслідок міграцій як українського, так і неукраїнського населення в регіоні наприкінці XVIII ст. були представлені понад 30 етносів. За його підрахунками, в останній чверті XVIII ст. питома вага українців перевищувала 60 % загальної чисельності населення. Наступні позиції посідали росіяни, греки, вірмени, молдаване та інші [6, с. 101].

У контексті заселення Донецького регіону історик звернувся до вивчення господарського освоєння цих теренів і показав, що завдяки наполегливій праці поліетнічного населення освоювалися природні ресурси краю: розвивалося землеробство та тваринництво, заводилися підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, розширювався соляний промисел та інші, а пролягання через регіон важливих для Європи торговельних шляхів стимулювало торгівлю, навіть незважаючи на нестабільність ситуації [5, с. 75–181]. У спільній з М. Литвиновською праці дослідник привернув увагу до впливу соляних промислів, що функціонували протягом двох століть, на подальший промисловий розвиток регіону. Окрім сучасної соляної промисловості краю, у XVIII ст. були проведені перші геологічні розвідки запасів кам'яного вугілля, яким хотіли замінити дрова при виварці солі. Автори обґрунтовано твердять, що промислове освоєння Донбасу розпочинається з часу постійного солеваріння, тобто з початку XVII ст., а не з відвідання Г. Капустіним у 1722 р. [8, с. 48].

Від історії заселення Донеччини В. Пірко звернувся до проблеми часу заснування її окремих міст. У другій половині 1990-х рр. в середовищі донецьких науковців розгорнулася дискусія про час виникнення Донецька, Маріуполя, Артемівська (нині – Бахмут), Слов'янська. Науковець із самого початку зайняв принципову позицію – спиратися в аргументації винятково на історичні джерела [4; 7]. В результаті опрацювання великого фактичного матеріалу В. Пірко дійшов важливих висновків.

Він показав, що перше на правобережжі р. Сіверський Дінець укріплене містечко – Маяцьке – було закладене лише влітку 1663 р. В ньому було поселено вихідців із Слобідської України. Під прикриттям Маяцького острога на Торі завели казенне солеваріння.

Але оскільки острог, який знаходився біля 5 верст від соляних варниць, не міг бути надійним притулком для солеварів від нападів татар, то в 1676 р. вирішено було збудувати містечко Соляне (Тор, з 1784 р. – Слов'янськ) й поселити в ньому черкас. В одному з інтерв'ю Василь Олексійович сказав: «Все це, на наш погляд, дає підстави стверджувати, що до побудови Соляного на Торі ніяких укріплених містечок не існувало» [10]. Наприкінці XVII ст. внаслідок погрому Маяцького та Тору уціліле населення перейшло на р. Бахмут. Нова місцевість була обрана з огляду на наявність високоякісних покладів солі. Протягом кількох років нове поселення не мало власної назви, а фігурувало як «новозаведенный Тор на реке Бахмут». З кінця 1708 р., зі створенням Азовської губернії, Бахмут став центром однойменного повіту. Досліджуючи процес початкового містотворення на території Донеччини, В. Пірко дійшов висновку: «Так, дійсно, останнім часом можна почути як з уст представників деяких політичних сил, так і від місцевої влади висловлювання про заселення регіону починаючи з XVI ст. переважно росіянами, однак, як свідчать уже наведені факти про формування населення Артемівська, Тору, Маріуполя, це не відповідає дійсності» [10].

Василь Олексійович був серед тих науковців, які наполягали на перегляді офіційної дати заснування м. Донецька – 1869 р. Численні публікації, виступи на наукових зібраннях, участь у радіо- та телепередачах посприяли формуванню громадської думки щодо визначення витоків Донецька від слободи Олександрівки, згадка про яку датується 1779 р., а не від Юзівки іноземного походження. У червні 2004 р. Донецька міськрада прийняла рішення про перегляд дати заснування міста. На засіданні в якості наукового експерта виступав доктор історичних наук, професор В. Пірко. Проте подальші суспільні-політичні події завадили завершенню процедури оформлення даного рішення, а Донецьк так і залишився з 1869 роком заснування, від валійця Дж. Юза. Але цей досвід показує, що професійний історик, маючи доказову базу, здатен впливати на громадськість у прийнятті принципових рішень.

Досконало володіючи темою, професор В. Пірко виступав на наукових конференціях, по радіо, на телебаченні, сесіях міської ради з дискусійних аспектів регіональної історії. Будучи захопленим початковою історією Донецького краю та розуміючи багатоглибкість проблеми, залучав до професійної дослідницької

діяльності молодь. У результаті під його керівництвом захищено півтора десятка дисертаційних робіт, з авторів яких сформувалося коло однодумців, що становлять наукову школу В. Пірка з дослідження заселення Південної України загалом і Донеччини, зокрема.

Отже, ранньомодерна історія Донеччини в поле дослідницького зору донецького історика західноукраїнського походження Василя Пірка потрапила від початку 1970-х рр. Вивчення різномірних джерел (писемних, картографічних, археологічних) дозволили дійти ряду принципово важливих висновків, необхідних для розуміння історичного поступу південно-східних областей України. Передусім, історик привернув увагу до пріоритетної ролі козацтва в заселенні так званого «Дикого поля», яке долучалося до відхідницької діяльності, виконувало сторожові функції, споруджувало перші укріплені об'єкти в регіоні. В. Пірко показав, що до кінця XVIII ст., коли можна говорити про завершення процесу заселення краю, незважаючи на етнічну строкатість, домінувало українське населення. Загалом дослідження В. Пірка обґрунтовують українське коріння сучасної Донеччини.

1. Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю : довідник / Всеукраїнська спілка краєзнавців ; ред. кол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) [та ін.]. – Київ ; Кам'янець-Подільський, 2003.
2. Пірко В. О. // Дослідники історії Південної України : Біобібліографічний довідник / упор. : І. Лиман. – Т. 1. – К., 2013.
3. *Пірко В.О.* До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі / В.О. Пірко // *Козацька спадщина.* – 2005. – Вип. 2. – С. 85–88.
4. *Пірко В.О.* З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини / В.О. Пірко // *Історія України : зб. ст.* – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 7.
5. *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В.О. Пірко – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004.
6. *Пірко В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В.О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003.
7. *Пірко В.О.* Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) / В.О. Пірко // *Схід.* – 2004. – Вересень. – С.19–22.

8. *Пірко В.О.* Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел) / В.О. Пірко, М.В. Литвиновська. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005.
9. *Пірко В.О.* Формування території та заселення Кальміуської паланки / В.О. Пірко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2009. – Т. 25. – С. 6–32.
10. Почесний красзнавець Донеччини (Інтерв'ю з приводу) / В. Білецький. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?P=19912>
11. *Стешенко Н.* Міграції в Південно-Східній Україні (XVII–XVIII ст.) у науковій спадщині Василя Олексійовича Пірка / Н. Стешенко // Нові сторінки історії Донбасу. – 2013. – Кн. 22. – С. 97–108.
12. *Темірова Н.* Василь Пірко – дослідник по життю / Н. Темірова // Нові сторінки історії Донбасу. – № 25. – 2016. – С. 100–109.
13. *Титаренко Д.М.* Короткий нарис наукової і громадської діяльності Пірка Василя Олексійовича / Д.М. Титаренко // В. О. Пірко. Біобібліографічний покажчик. – Донецьк : Донецьке відділення НТШ, 2005. – С.3–6.
14. Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2006. – Вип. 2, Ч.3.
15. *Чухліб Т.В.* Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / Т.В. Чухліб. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2014.

Інтерв'ю

ІНТЕРВ'Ю З ДЖОНОМ-ПОЛОМ ХИМКОЮ¹

Джон-Пол Химка (Іван-Павло Химка) - канадський історик українського походження, професор-емерит історії Східної Європи Альбертського університету. Він є визнаним дослідником соціально-економічних відносин в Австрійській Галичині другої половини XIX - поч. XX ст.. Зараз наукові інтереси історика полягають у дослідженні Голокосту на українських землях та історії Греко-Католицької церкви, іконопису та іконостасів.

С.П. Перш за все, я дякую Вам, пане професоре, за те, що Ви погодилися поговорити про історичну науку і, власне, про Вашу творчість. Якось я прочитав в одному з Ваших інтерв'ю, що був час, коли Ви дуже сильно розчарувалися в професії історика. Цей час минув? І чи дякуєте тепер Ви долі, що все ж таки стали професійним істориком?

Д.П.Х.: Ну може я не розчарувався в професії історика, але я розчарувався в самій історії, як галузі науки. Деякий час, може три роки, я думав, що проблема історії в тому, що вона телеологічна – ми завжди бачимо кінець і будуємо все до того. І тому я написав книжку про іконографію Страшного Суду (*«Last Judgment Iconography in the Carpathians»*. – ред.). І я справді думав, що можу знайти такий собі культурний комплекс минулого. Не в ракурсі, скажімо, якогось нарративу про національний прогрес або про реалізм в іконографії, але подивитися – що це значило для людей того часу. Я думав не тільки про іконографію – я збирав проповіді про Страшний Суд, пісні про Страшний Суд – я все збирав, думаючи, що для нас це могло бути як загублене місто якоїсь давньої цивілізації. З нашого погляду смерть має дещо інше значення, зараз ми якось не дуже віримо в митарства, в дияволів – у все те, що колись було дуже важливою частиною культури. Люди думали іншими категоріями. Я хотів зануритися у все це і розуміти це не як історик, але так як вони те розуміли. Якщо читати мою монографію про іконографію, то на початку я кажу, що я відрікся від усіх моїх тез і написав нормальну історичну працю, де є чіткі початок, середина і кінець мистецького процесу. Я думав, що я знайду вихід з історії, але ні – в кінці я написав історичний твір, зовсім класичний історичний твір. Коли я починав,

¹ Інтерв'юер Посохов Сергій Іванович. Інтерв'ю було записано 20.04.2018 г. в кабінеті завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Транскрибування аудіозапису здійснила К. Чечкіна.

я думав, що науковці хочуть читати тільки оригінальну літературу, цікавляться тільки тим, що мине, змінюється. Я думав, що історія – це наука про зміни в життях людей. Але я бачив, що є ікони, які я думав, здебільшого завжди такі самі. Але ні! Вони змінювалися весь час. І не просто змінювалися – були певні причини таких змін, за кожною іконою стояла певна історія.

Так що такі думки були протягом трьох років, але я ніколи не хотів занедбати свою професію. Я не розчарувався самою професією, бо я люблю студентів, я завжди любив зустрічатися з молодими людьми, завжди хотів їм допомагати, розуміти їх світ, хотів, щоб вони росли інтелектуально – це для мене завжди було дуже важливо. Я люблю писати, люблю думати, читати, люблю все. Я тільки думав, що історія може не адекватна для розуміння минулого. У той час я читав дуже багато постмодерністичних творів, які, я думаю, просто марніли мені час. Добре, що я довго живу, і що я маю час змінити свої погляди. І я думаю, що це добре – мати час змінити свої погляди.

С.П. Тоді, до речі, в мене таке питання: яким чином Ваші наукові зацікавлення, скажімо стосовно історії соціалістичного руху, чи того ж Голокосту, вплинули на Ваші погляди, на Вашу життєву стратегію, стосунки з людьми?

Д.П.Х.: Головним чином, мої дослідження Голокосту вплинули на мої стосунки з людьми. Бо багато колишніх моїх друзів вже не хочуть зі мною говорити або навіть пишуть пасквілі на мене. Але це може окремий випадок. І може це навпаки: не мої історичні праці вплинули на моє життя, а моє життя вплинуло на ті праці. Перша моя книжка якраз була про соціалізм. Я був в антивоєнному русі в Америці в той час, саме тоді я захотів знову з'ясувати місце соціалістичної думки в українській культурі і, зокрема, в Галичині. Бо з часом, особливо від 1930-х років, коли були репресії і голод в радянській Україні, в Галичині соціалістичні ідеї дещо відійшли і інші погляди прийшли на їх місце. Але я також знав з родинної історії, що були інші течії, що був радикальний рух, була радикальна партія. І коли я був в університеті, мій керівник – професор Роман Шпорлюк – дав мені читати і Драгоманова, і Івана Франка молодого, і Романа Роздольського – це був дуже добрий марксист і мислитель. Але я дійшов до того, я мав почуття до тих тем, тому що я вже був у тому русі. Я хотів, щоби моя любов до України і мої соціалістичні переконання якось зійшлися. І перша моя книжка є виявом того.

Моя книжка про іконографію також походить від моїх релігійних почуттів. Коли я писав ту статтю про ментальну археологію (*«Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології»* – ред.), я мав концепцію, що треба знайти ті культурні явища, які були важливі в минулому, а зараз вже не мають такого значення. Ось, як я дійшов до сюжету Страшного Суду. Я завершував одну книжку і думав, яким буде наступний проект. Всі ті гіпотези в статті про ментальну археологію, християнський світ і так далі – це результат двох років обдумування. Я мав концепцію, але я шукав який предмет з минулого взяти, щоби робити таку ментальну археологію. Я був у церкві в м'ясопусній неділі, тобто, неділі Страшного Суду... і я зрозумів – так! Я давно вже знав про ікони Страшного Суду, вони завжди мене цікавили. З огляду на те, що я маю такі релігійні почуття, мені легше було читати релігійні тексти, які іншим науковцям можуть здаватися зовсім нудними. Вони не можуть читати таке! Бо це, як вони вважають, є містифікація, це мракобісся. Але для мене то було цікаво. І я міг то все читати. В той час, коли Україна щойно виходила з комуністичного світогляду, багато, що писалося тут про ікони було недостатнього рівня. Тодішні дослідники майже нічого не знали про релігію, про теологію. Вони дивилися на ікону і думали про реалізм, про ще щось...

С.П. Про мистецтво, так?

Д.П.Х.: Так... не маючи того знання, не можна над тим працювати. Так що я сказав би, що радше життя впливає на мої історичні праці, аніж історичні праці впливають на моє життя. Окрім моєї роботи про Голокост.

С.П.: Ви також якось сказали, що пережили багато методологічних мод.

Д.П.Х.: Правда.

С.П.: Яка на Вашу думку, зараз методологічна мода, і як Ви до неї ставитеся?

Д.П.Х.: Насправді, я не знаю, яка мода є сьогодні. Як риба у воді не може сказати, що це є вода і яка це вода, так і я не можу розповісти про сучасну методологічну моду. Я працюю у двох напрямках тепер. Я пишу про Голокост і також я маю величезний проект про українську сакральну культуру в Канаді. Я не знаю, чи є моди, але точно знаю, що є можливості, які існують сьогодні і які ніколи не існували раніше. Скажу дещо про той проект – про українську

сакральну культуру в Канаді. Наша невелика група складається з трьох науковців і моєї доньки, яка нам допомагає. Ми фотографуємо всі українські церкви, в провінціях Альберта й Саскачеван в Канаді. І ми маємо вже біля трьохсот тисяч фотографій: кожний предмет в церкві, кожна ікона – ми все фотографуємо. Бо то все зникає. Ми маємо велику базу даних з фотографій, і науковці через покоління зможуть використовувати наші матеріали. Але такий проект був би неможливий, скажімо, двадцять років тому. Ми сьогодні маємо цифрові фотографії. Триста тисяч фотографій! І в кінці ми будемо мати півмільйона. А скільки їх ще треба буде обробляти, індексувати! Раніше то було б зовсім понад нашими можливостями. Це така нова технічна річ, це не мода, але це можливість, яку нам дає епоха Інтернету.

Або! Коли я дописував свою книжку про ікони Страшного Суду, були рецензенти у видавництві, які мали до мене масу питань: чи я мушу ось це ще додати, ось це розв'язати і так далі. Між іншим, вони хотіли знати, чому на іконах від початку XVIII століття були зображені калмики... Бо на іконах Страшного Суду є зображення різних народів: євреї, поляки, німці, молдавани і так далі. І на початку XVIII століття раптом з'являються калмики! Я думав, що це може бути через те, що вони представляють ще іншу релігію – буддизм – але ні. Вони хотіли знати точно: чому в той час?

С.П. Ви знаєте, мабуть, що на Слобожанщині ж оселилися калмики. Як раз на початку XVIII століття. Коли віє вітер зі сходу, я кажу, що то з Калмикії, з калмицьких степів.

Д.П.Х.: Напевно так воно і є. Але я хочу сказати про нові можливості. Я не знав, що робити. Але якось «гуглом» я зробив пошук: під словом «калмуци» польською. Знайшов хроніку від початку XVIII століття, де говорилося про те, як Петро I вів свою армію під час війни, здається, 1708 року, і тоді були калмики на Холмщині! І писали про це, бо це була новина. І тоді я зміг відповісти на це питання. Інакше я не знайшов би цієї відповіді. І те саме в моїх дослідженнях про Голокост – я набагато більше можу зробити за допомогою технічних засобів. Нам важко в даний момент сказати точно: ось, це нас так змінило! Але це є великою зміною в практиці і це відбувається на наших очах. Так що я тепер в тій моді, я вживаю такий метод.

С.П. Але, тим не менш, сьогодні так багато кажуть про кризу гуманітаристики. Що Ви думаєте з цього приводу?

Д.П.Х.: Я думаю, що насправді є криза. Є різні причини. І одна з таких причин полягає у тому, що науковці повинні досліджувати те, що більше має відношення до реального життя. У моєму університеті, є професор, яка займається історією туристики в наших горах – це також предмет. Але це має невелике відношення до великих проблем нашого часу. І я думаю, що ми повинні більше думати про них. Може історія – це не прикладна наука? Ми повинні думати про головні теми, які мають значення. Я думаю, що ми відсунулися від проблемних реалій нашого життя. Я думаю, що гуманітарні науки повинні свідомо мати якийсь зв'язок із сучасністю. Бо сучасність буде впливати на нас, але ми мусимо творити сучасність. Як Брехт сказав про мистецтво: що це має бути не дзеркалом життя, а молотком, яким можна будувати життя, щось в такому сенсі... І ми мусимо також таку історію писати, яка має якесь значення. І літературознавці також. Я думаю, що ми повинні думати про сучасні проблеми. Не цілком! Ми мусимо також мати волю, щоби писати і досліджувати те, що нам близько. Але, принаймні у канадських університетах, замало керування процесу в гуманітарних науках.

І може було забагато професорів в гуманітарних науках. Бо ті науковці, які захистили докторську, дуже часто були безробітні після того! Я думаю, ми мусимо більше мати відповідальності в гуманітарних науках. І особливо це стосується істориків. Я вважаю, що історики повинні, якщо вони можуть – адже не кожна людина може все – брати участь у дискусіях про сучасні проблеми. Дивіться, історики є дуже начитані – вони мусять такими бути. Бути істориками і не читати дуже багато – це неможливо. І історик працює з такими проблемами, як війна, етнічні чистки, розвиток міст, і так далі. Історик має пам'ятати про дуже багато справ. І повинен додати свій голос до публічного, громадського обговорення актуальних справ. Я думаю, що ми мусимо бути трохи більш вільні. Може в Україні це інакше, я не знаю, адже я живу у Канаді.

С.П. наших істориків не дуже люблять слухати. Зараз більше прислухаються до політиків, журналістів, літераторів і так далі. Але це окрема тема для розмови, можливо ми з Вами ще поспілкуємося. І на сам кінець я прошу Вас висловитися

стосовно сучасної української історіографії. Які тут, на Вашу думку, є досягнення, які є проблеми, перспективи? Можливо, Ви можете щось сказати про певні тенденції, які на Ваш погляд, спостерігаються, та як Ви їх оцінюєте?

Д.П.Х.: Мене запросили тут на конференцію і тут я побачив багато молодих науковців. Деяких я вже знаю кілька років, знаю їх роботи. Але були такі молоді дослідники, яких я зовсім не знав. І я мушу сказати, що вони справили на мене дуже позитивне враження – що вони знають, як вони працюють, про що вони думають. Може в Україні в історичній науці, особливо в інститутах і так далі, керівництво очолюють люди старшого виховання, вони більш з радянської системи, і вони не мають такі знання як молоді, вони не знають мови, читають стару історичну літературу. А молоді не мають таких посад, які вони повинні мати. Я думаю, що в Україні повинна молодіти історична наука, бо ті молоді дослідники – дуже талановиті.

До речі, блискучі, блискучі таланти з України лишаються у нас в Канаді. Це є гріх. Вони повинні тут бути. Але тут така система... Тож я думаю, що може це системна проблема? А стосовно історіографії – я читаю книги, я читаю монографії з України і я дуже приємно вражений. Ну, наприклад, Наталя Шліхта написала про церкву дуже добре.

С.П. Вона була тут два тижні тому.

Д.П.Х.: Вона дуже добрий науковець, на мою думку. Вона написала ту книжку може десять років тому (*«Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.»* – ред.). Я читаю Марту Гавришко, я читаю Радченко Юрія, Касьянова...

С.П. Сьогодні День народження в нього!

Д.П.Х.: Мої вітання! Сьогодні є чимало цікавих робіт. Хоча це не значить, що я весь час погоджуся з ними. О! І може ще додам: хоча ми не говоримо про політику, але думаю, що треба трохи деполітизувати історичну науку. Все-таки брати голос у дискусії, але пам'ятати, що історія – це наука, це не політика.

С.П. Дякую Вам, дякую за цю бесіду

Документи та матеріали

А. Г. Венгер

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

З ЛИСТІВ ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО: І.С. СТЕПАНОВ ПРО КОНФЛІКТ З Д.І. ЯВОРНИЦЬКИМ ¹

У статті представлено лист катеринославського історика І. Степанова до М. Грушевського в у якому він визначає причину складних стосунків, що були між ним та Д. Яворницьким. Лист проливає світло не лише на стосунки двох істориків з 1917 до 1924 рр., але й містить інформацію про особливості діяльності Катеринославського музею ім. О. Поля та Губархію.

Ключові слова: М. Грушевський, І. Степанов, Д. Яворницький, Катеринославський музей ім. О. Поля, листування істориків.

Венгер А. Г. Из писем к М.С. Грушевскому: И.С. Степанов о конфликте с Д. И. Яворницким

В статье представлено письмо екатеринославского историка И. Степанова к М. Грушевскому, в котором он раскрывает причину сложных отношений, которые были между ним и Д. Яворницким. В письме идет речь не только об отношениях двух историков с 1917 г. по 1924 г., но и содержится информация об особенностях деятельности Екатеринославского музея им. О. Поля и Губархива.

Ключевые слова: М. Грушевский, И. Степанов, Д. Яворницкий, Екатеринославский музей им. О. Поля, переписка историков.

Venger A. From Letters to M. Grushevskiy: I. Stepanov About Conflict with D. Javornitskiy

This article provides the letter from ekaterinoslav historian I. Stepanov to M. Grushevskiy, where he reveals the reason of his difficult relationships with D. Javornitskiy. This letter reveals not just relationships between two historians in 1917–1924, but also tells about features of Ekaterinoslav O. Paul museum and provincial archive activities.

Keywords: M. Grushevskiy, I. Stepanov, D. Javornitskiy, Ekaterinoslav O. Paul Museum, Correspondence of Historians.

---

¹Висловлюю подяку к.і.н., с.н.с. відділу історії України 20-30-х років ХХ століття Інституту історії України Національної академії наук України О. Юрковій, яка люб'язно повідомила мені про наявність цього листа у справі М.С. Грушевського і надала його копію.

До кола кореспондентів М.С. Грушевського входила значна кількість його сучасників, чимало таких листів вже опубліковано [3; 6; 7]. Для історіографів особливий інтерес представляють листи істориків, які проливають світло на міжособистісні стосунки не лише з М.С. Грушевським, але і надають змогу схарактеризувати наукове середовище того часу. Одним з таких кореспондентів був катеринославський історик, викладач місцевого ІНО І.С. Степанов. На сьогоднішній день опубліковано декілька коротеньких листів цього історика до М.С. Грушевського [5]. Виходячи з прохань, що він озвучує у цих листах (дати фотоапарат для копіювання документів), можна припустити, що І.С. Степанов розглядає М.С. Грушевського, як небайдужу до себе та своєї творчості особу.

Запропонований до розгляду лист написано 1925 р. у Катеринославі. Оригінал листа не збережено, ми маємо його копію (переклад російською мовою), яка долучена до справи-формуляра М. С. Грушевського [1]. Ймовірно, лист було долучено до справи через те, що його автор був заарештований та засуджений за звинуваченням у належності до української націоналістичної організації.

Цінність листа полягає в тому, що він привідкриває завісу непростих стосунків у колі академічних істориків, а саме містить відомості про конфлікт двох катеринославських істориків: Д.І. Яворницького – директора місцевого музею, керівника науководослідної кафедри українознавства та його підлеглого – заступника директора музею, наукового співробітника кафедри українознавства І.С. Степанова. З листа стає зрозуміло, що цей конфлікт вийшов далеко за межі Катеринослава. Сам автор так пояснює причину і мету написання цього листа: «... обвинение, которое брошено по моему адресу А. Крымским, настолько тяжело и затрагивает не только меня, но и Вас, как моего принцепала, что я все-таки осмеливаюсь послать вам эту подробную информацию». Отже, у цьому листі з позиції І. Степанова докладно описується суть та причину конфлікту між ним та Д. Яворницьким.

Даний лист має неабияку історіографічну цінність, оскільки, на нашу думку, дозволяє поставити крапку в одному тривалому дослідженні. Мова йде про монографію А. Портнова «Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття», де у розділі «Катеринославський трикутник: Дмитро Яворницький,

Михайло Грушевський ... (Пошуки третього невідомого)» [8] автор наводить історію пошуку у середовищі катеринославських істориків «клеветра Грушевського», який чинить образи «козацькому батьку» та намагається усунути його з посади директора музею. А. Портнов відзначив, що Д. Яворницький у своїх листах до А. Кримського та Д. Дорошенка скаржитися на одного з істориків, який завдає йому «кривди», але його ім'я жодного разу не згадується. Через непрямі докази А. Портнову вдалося вирахувати «кривдника», з його точки зору ним був І. Степанов. Але суть конфлікту залишилася невизначеною, відповідно А. Портнов ставить питання: «... чи справді існували якісь катеринославські інтриги, які мали на меті усунути Яворницького від керування музеєм? Наскільки картина змальована «Нестором катеринославської історіографії» у листах до друзів відповідала реаліям. ... Чим Іван Степанів спровокував таку болісну реакцію Яворницького? Адже зрозуміло, що він не мав ані відповідного наукового авторитету, ані особливої підтримки Грушевського чи будь-кого іншого, аби вважатися справжнім конкурентом Дмитра Івановича. Постає питання на якій підставі Степаніва названо «клеветром» Грушевського?» [8, с.101–102].

У цій же монографії, спираючись на архівно-слідчу справу І.С. Степанова [11], автор реконструює його біографію. У ході наших досліджень було виявлено додаткові джерела, зокрема, Curriculum vitae І. Степанова [13], яке разом з даним листом до М.С. Грушевського дозволяє більш детально простежити життєвий шлях малознаного катеринославського історика.

У фондах архіву Дніпропетровського національного музею ім. Д. Яворницького також зберігається два листи І. Степанова до Д. Яворницького. Один лист датовано 1919 р., у ньому він просить прийняти випускника Залізничної вечірньої гімназії для дорослих Н.В. Корпуса, який хотів звернутися з питанням до Д. Яворницького [14]. Наступний лист 1924 р. у якому він переказує Д.Яворницькому, щоб той прийшов на роботу музейної комісії, яка перевіряла фонди [15].

Біографія Івана Степанова

Народився 1880 р. у с. Мала Перещепина на Полтавщині у родині священика. Грамоті навчався у батька, потім у сільського вчителя. 1890 р. вступив до Полтавської бурси, де навчався до 1896 р., того ж року вступив до І-го класу Полтавської духовної семінарії, яку

закінчив у 1902 р. Наступного року отримав посаду вихователя у Полтавській бурсі, де працював до 1907 р., паралельно вступив до Харківського університету, де навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету. У своєму CV відзначав, що в університеті слухав два семестри курс з історії Росії, який читав проф. Д.І. Багалій, далі підкреслював, що до кінця цей курс так і не дослухав, через те, що Д.І. Багалію заборонили його читати. Під керівництвом проф. Д.І. Багалія писав дипломну роботу на тему: «Вопрос о происхождении сейма в Литовско-Русском государстве».

У 1912 р. закінчив університет. Після чого викладав історію та географію у жіночій гімназії, потім 1913 р. перевівся викладачем до Чернігівської гімназії, де працював до 1916 р. Того ж року почав працювати учителем історії у 2-й класичній гімназії у Катеринославі. Цю посаду займав до 1919 р., потім його було обрано вчителем історії 1-ї комерційної школи, а невдовзі й 1-ї Катеринославської української гімназії. У роки революції був поборником української державної ідеї, як відзначав сам І. Степанов у листі до М. Грушевського: «В 17–18 гг. ... все время работал с украинцами» [12]. З того ж листа стає відомо, що в часи Центральної Ради у Катеринославі займав посаду заступника губернської комісії з освіти, де займався проблемами українізації освіти. Українська революція дійсно справила на нього помітний вплив і він перейнявся проблемами українізації та державотворення. З початком революційних подій змінує закінчення свого прізвища з *ов* на *ів*. Це була поширена практика поміж прихильників української справи доби революції. Проте, у більшості офіційних документів, зокрема на адресу міністерства, він підписувався, як Степанов, а не Степанів [11], тому у нашій публікації використовуємо його прізвище з закінченням *ов*.

З встановленням у Катеринославі радянської влади теж продовжував обертатися в українофільських освітніх колах. Займав посади голови педагогічної ради 1-го Українського соціального технікуму (на який перетворилися старші класи Української гімназії). Окрім цього викладав історію у 2-му Українському соціально-економічному залізничному політехнікумі для дорослих. З 1920 р. працював лектором історії України та історії української культури на інструкторських курсах, паралельно викладав історію України на курсах українознавства. З осені 1921 р. з відкриттям 2-ї української учительської семінарії почав викладати там історію України.

Новий етап його життя був пов'язаний з обранням на посаду викладача кафедри історії України Катеринославського ІНО у 1921 р. Протекцію у цій справі йому склав Д. Яворницький. Зі слів І. Степанова він певний час вагався чи вистачить йому кваліфікації читати лекції в ІНО, але складне матеріальне положення та «... перспектива академічного пайка убедила мене» [12]. З цього моменту розпочалася тісна співпраця з Д. Яворницьким, до якого він почав часто звертатися за порадами, готує лекції, та за літературою. Відкривши науково-дослідну кафедру українознавства, Д. Яворницький (без відома І. Степанова) включив його співробітником. Того ж року Степанов зайняв посаду секретаря Губархіву та заступника директора історичного музею ім. О. Поля. Фактично на усіх своїх посадах він знаходився під керівництвом Д. Яворницького.

У 1922–1923 рр. обіймав посаду секретаря Комісії по розподілу серед українців допомоги закордонних організацій (комісію очолював Д. Яворницький). Завдяки цьому І. Степанов, через листування, познайомився з М. Грушевським, який організовував пересилання допомоги з-за кордону, а після повернення в Україну влаштував молодшого колегу до Академії наук, де він скоріш за все працював на правах сумісництва [8, с. 103].

Працюючи на кафедрі історії України, розпочав досліджувати діяльність Ю. Немирича, але через несприятливі умови (відсутність доступу до джерел) зміг опрацювати лише літературу з цієї проблематики. До слова треба сказати, що джерела знаходилися «під боком» у музеї, але доступ до них, з невідомих причин, обмежував Д. Яворницький [12]. До того ж, І. Степанов займався перекладацькою діяльністю. На українську мову переклав «18 брюмера» та «Комуністичний маніфест». Написав рецензію на рукописну працю Є.Г. Кагарова «З історії дешифрування єгипетського та вавилонського письма» [13, арк. 3].

У 1924 р. атестаційна комісія звільнила І. Степанова з ІНО [12]. Того ж року за наказом парткому, губвиконкому та наросвіти було розпочато перевірку музейного фонду. Д. Яворницький відмовився від перевірки і пропонував провести її через декілька місяців. Замість Д. Яворницького від музею в комісію було включено І. Степанова. У ході цієї перевірки було виявлено численні порушення: невідповідність інвентарних номерів, незареєстровані експонати,

відсутність експонатів у музеї. Власне той факт, що І. Степанов погодився увійти у цю комісію і став приводом до образ на нього з боку Д. Яворницького, який всіляко її відтягував. А оскільки він займав посаду заступника директора, то все це виглядало так, ніби він намагається усунути з посади Д. Яворницького та посісти його місце. Усі ці події стали причиною звільнення І. Степанова з музею. Фактично він залишився без засобів на існування. Але і в першому, і в другому випадку ситуація розв'язалася на його користь і він був поновлений на посаді в ІНО та музеї [Див.: 12].

У 1924 р. І. Степанов став членом організаційного бюро наукового товариства Катеринославської філії ВУАН, після затвердження статуту цього товариства увійшов до нього як дійсний член. Того ж року був обраний співробітником історичної секції ВУАН [13, арк. 3].

У його публікаціях, що вийшли друком після 1924 р. простежується гостре критичне ставлення до наукового доробку Д. Яворницького: дорікав останньому за ідеалізацію козаччини та неврахування факторів класової боротьби [8, с. 101].

Коли І. Степанов працював в ІНО, його спіткала доля багатьох співробітників, які потрапили під компанію боротьби з викладачами, які «викручували» марксистсько-ленінську методологію. У 1931 р. у Дніпропетровській газеті «Зоря» друкується стаття під назвою: «Пронизати учбові програми марксо-леніною методологією» [9]. У цій статті «громили» навчальну програму з економгеографії доцента Ринського. Суть звинувачень полягала у тому, що програма не відповідає потребам часу і по суті є контрреволюційною, через те, що у ній перекручена генеральна лінія партії на індустріалізацію, не актуалізовані постанови XVI з'їзду ВКП і т.п., а далі зазначалося, що «реакційні викладачі використовували кафедру для просування ворожих тлумачень у маси студентів». Редакція газети закликала керівників кафедр соціально-економічних дисциплін перевірити наявні на кафедрах навчальні програми по суті поставлених у тій статті питань. Після цієї публікації розпочалися і внутрішні, і зовнішні перевірки вузівських програм. За їхніми результатами у наступних номерах «Зорі» було опубліковано статтю-звіт, у якій відзначалося, що за результатами перевірки ідейно-політичний зміст викладання соціально-економічних дисциплін є незадовільним. Під перевірку потрапила і програма з історії України І. Степанова. Висновок щодо його програми був наступним: «... в основному

укладено задовільно, однак, у процесі самого викладання автор відходить від програми, допускаючи помилкових тлумачень, обходячи спірні питання з історії України» [2].

У результаті цих перевірок була розкритикована робота багатьох істориків: М. Бречкевича, М. Євстафієва, М. Злотнікова та ін. Як наслідок, названі особи були звільнені з роботи. У підсумку І. Степанов теж потрапив у розряд буржуазної професури, у результаті чого його обмежили у викладанні і розпочали роботу по його викриттю [4, арк. 39–40]. Точно не відомо в якому році його було звільнено з викладацької роботи у ІНО. Але на 1932 р. у списках викладачів кафедри історії України його прізвище відсутнє [10, арк. 8]. На момент арешту в 1937 р. він викладав історію на медробфаці та у фізкультурному технікумі [8, с. 102]. Звинувачення звучало наступним чином: «...являється членом українського націонал-фашистського підпілля. Проводив активну контрреволюційну діяльність направлену на насильницьке відділення України від СРСР та створення самостійної Української держави з фашистськими формами правління» [11, арк. 8]. Через декілька днів після затримання він написав заяву, у якій визнав себе винним [11, арк. 9]. Вочевидь, швидкість у зізнанні скоріш за все була викликана традиційними на той час методами допитів. Матеріали його розлогого допиту надають нам можливість простежити основні віхи біографії. А наявність у нас інших джерел надає можливість говорити про правдивість наданої ним біографічної інформації, до моменту «вступу до контрреволюційної організації у 1936 р.». Що ж стосується останнього, то жодних джерел для верифікації цієї інформації не зберіглося. Наявні у слідства непрямі докази викликають сумніви. Так, звинувачений у контрреволюційній діяльності мешканець м. Запоріжжя Т.К. Дреус повідомив, що знає про існування націонал-фашистських організацій у обласному центрі (Дніпропетровську). З перелічених членів цієї організації він назвав і І. Степанова [11, арк. 27]. Наступні «докази» – це допит П.Л. Нестерця, який повідомив, що від Д. Яворницького чув про членів «націоналістичного підпілля», з поміж інших згадує прізвище Степанова [11, арк. 29–30].

На допитах І. Степанов поміж рядових членів «організації» назвав сімох осіб, з яких один історик: акад. Д. Яворницький, а решта – викладачі та вчителі української мови [11, арк. 24].

Судове засідання було вирішено провести у закритому режимі без представників звинувачення та захисту [11, арк. 38]. Суд відбувся 17 серпня 1937 р., підсудний підтвердив свої попередні свідчення і повністю визнав свою провину. У заключному слові І. Степанов попросив суд при винесенні вироку врахувати його поважний вік [11, арк. 40], оскільки на той момент йому було 57 років. Вирок суду був наступним: позбавлення волі терміном на 10 років з позбавленням політичних прав строком на наступні п'ять років та конфіскація всього особистого майна [11, арк. 43]. Подальшу його долю не можна простежити, хоча А. Портнов зазначив, що його розстріляли [8].

У 1996 р. в ході реабілітації жертв репресій І. Степанов був визнаний таким, що неправомірно засуджений, показання свідків, що наявні у справі, визнані недостатніми для доведення його вини [11].

Отже, І. Степанов був одним з тих катеринославських/дніпропетровських істориків, які викладали спочатку в університеті, а потім в ІНО. Разом з Д. Яворницьким він займав відповідальні адміністративні посади у різних закладах історичного профілю. Потрапивши під покровительство Д. Яворницького, йому вдалося швидко зробити адміністративну та викладацьку кар'єру, але, через теж саме покровительство Д. Яворницького, академічна кар'єра всіляко гальмувалася, що було характерно для стилю наукового патронату Д. Яворницького. Як і більшість катеринославських/дніпропетровських істориків він став жертвою сталінської репресивної політики.

Письмо¹

Копия

Перевод с украинского языка

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Лишь сегодня вечером имел возможность переговорить с П.О. ЕФРЕМОВЫМ² и только после этого разговора более или ме-

¹ Текст листа – машинопис, колір тексту синій, ініціали та прізвища згадані у тексті надруковані заголовними літерами, папір жовтий, формат А-4. При публікації документу збережено деякі особливості шрифту, пунктуації, мови та стилю, примітки та підкреслення, але відверті похибки виправлено. Прізвища осіб, які згадуються у тексті листа, винесені у підрядкові посилання, частину з названих у листі осіб не вдалося ідентифікувати.

² Єфремов Петро Олександрович (1883–?) - учений-літературознавець, професор Катеринославського (Дніпропетровського) ІНО.

нее выяснилось мое положение, и я стал понимать кое-что из действия Киева в отношении меня. Последнее время я старался писать вам непосредственно, не ожидая ответа, т.к. чтение писем занимает немало времени. Теперь же придется очень и очень злоупотреблять нашим временем, но это единственный способ разъяснить положение, создавшееся за последнее время. Бесконечно благодарен я вам, Михаил Сергеевич за защиту меня от тех нападений, которые имели место по отношению ко мне в Академии. Но, конечно, на протяжении всего времени защищать меня не сможете по многим причинам, которые я уже прекрасно понимаю; среди них не последнее место принадлежит той причине, что вы меня совершенно не знаете лично – и это время, когда отчаянное нападение на меня ведется со всех сторон, когда не считаются с моральностью, используя все способы, чтобы дискредитировать меня и в ваших, и в других глазах. Вот, поэтому должен дать вам по возможности правильную информацию относительно меня самого. Начинаю.

Из вашего письма и из информации П.О. ЕФРЕМОВА я вижу, что дело освещено заинтересованными лицами /.../¹ совсем неправильно в той плоскости, в которой следует его освещать. Все время разговор идет про какой-то конфликт между мной и ЯВОРНИЦКИМ. А в действительности ни одного конфликта никогда не было. Дело имеет не личный, как это хотят выставить лица враждебной стороны, а совершенно объективный характер служебных отношений. Никогда я не имел ввиду «нападать» или «подкапываться» под ЯВОРНИЦКОГО, и когда такой оттенок на ситуацию данного момента хочет наложить он сам да «іже з ним», то это делается совершенно сознательно, ибо при таких условиях легче защищаться; еще иезуиты сказали, что, когда не хочешь, чтобы тебя обвиняли, то обвиняй сам. Так называемый «конфликт», в действительности, является склокой на почве служебных отношений в музее. Дальше я подробно буду говорить про все дело; сейчас же скажу лишь так: ЯВОРНИЦКИЙ не может мне предложить, чтобы во время ревизии музея я покрывал его темную, нечистую деятельность там за время революции, а может быть и раньше я и скрыл бы от комиссии проверку того, что знал в этом деле. Это не значит, что я хотел завоевать благожелательное отношение Советской власти; это является лишь примером того, что мне пришлось как-раз дебютировать за ее время,

¹ Тут і далі пропуски у вигляді крапок поставлено автором листа.

но – верьте слову – я не изменил бы своей позиции при какой угодно власти, даже при Николае II. Мое сомнение совершенно чисто, и если бы можно было свести дело к началу и снова его начинать, я не изменил бы своего поведения, его направления. Отдавая должную дань тем силам и беспокойствам, которые вложил ЯВОРНИЦКИЙ в упорядочение, или, вернее, приведение в порядок, т.к. порядка нет и по сие время в музее, я никак не могу стать на ту точку зрения, что если я что приобрел для музея, то я же и имею право взять его обратно, в нужный момент пустить в оборот. То, что попало туда, есть народное достояние и принадлежит не мне, а тому самому народу.

Это есть моя точка зрения; в ней то мы диаметрально разошлись с ЯВОРНИЦКИМ. Для того, чтобы понять создавшееся сейчас положение, необходимо оглянуться далеко назад, а потому я снова прошу извинить меня, многоуважаемый Михаил Сергеевич, что отниму у вас много времени. А не выяснять дела невозможно. Лучше было бы мне лично приехать, но теперь есть много причин, которые связывают меня с Екатеринославом, а потому придется писать.

Целых три недели не имел возможности ни строчки добавить до начатого к вам, многоуважаемый Михаил Сергеевич, письма. Все время пришлось, как в котле, кипеть. С сего дня стало легче, принимаюсь за продолжение письма. Чтобы вы могли разобраться в этом деле, придется, как я уже говорил, начинать издадалека. Мое знакомство с ЯВОРНИЦКИМ начинается еще с 1916 года /когда я прибыл в Екатеринослав из Чернигова/, с того, когда приобрел у него его историю запорожских казаков / причем он наградил меня I-м изданием I тома, которое, конечно, аннулировано другими изданиями – это маленькая подробность/. В 17–18 гг. встречаться с ним не пришлось. Я все время работал с украинцами, тогда как он от них держался в стороне, даже не был членом Укр[аинского] учительского т[оварищес]тва, руководителями которого были В.О. БЕДНОВ¹ и А.С. СИНЯВСКИЙ² /между прочим, они оба могли бы дать сведения обо мне/. Только осенью 1918 г. мне пришлось иметь, до того времени невозможный, разговор с его женой³ молодой /он только что тог-

¹ Біднов Василь Олексійович (1874-1932) - учений історик, архівіст бібліограф. Катеринославський період життя - 1903-1918 рр. Емігрував у 1920 р.

² Синявський Антін Степанович (1866-1951) - історик, археолог. Катеринославський період життя - 1901- 1918 рр. З 1910 р. професор Гірничого інституту. Заступник голови Катеринославської Вченої Архівної комісії.

³ Буракова Серафима Дмитрівна (?-1943) у 1918 р. вийшла заміж за Д.І. Яворницького.

да женился/, причем я даже и не знал тогда, что она является женой ЯВОРНИЦКОГО. Дело в том, что она заведовала высше-начальной школой, и всеми способами препятствовала проведению там украинизации. Я же занимал тогда /со времени Центр[альной] Рады до деникинцев/ должность зам. губернского комиссара просвещения /И.М. ТРУБЫ/, как председатель учительского т[овариществ]ва, и поэтому, по поручению ТРУБЫ, должен был на нее воздействовать, а встретил враждебный отпор, даже угрозы увольнения с занимаемой должности. С того времени она меня, наверное, и возненавидела, как может ненавидеть мелочная, малоразвитая женщина. В 19-м году ЯВОРНИЦКИЙ ближе стоял к деникинцам и наши дороги шли тоже в разных направлениях. В 1920 г. мне пришлось обратиться к ЯВОРНИЦКОМУ по такой причине: в инст[итуте] нар[одного] просв[ещения]/ университет 18-19 г.г./ целый год была свободна должность профессора ист[ории]-укр [аинской] культ[уры], т.к. ЯВОРНИЦКИЙ читал лишь историю местного края. Когда на одном из заседаний научного совета была предложена моя кандидатура, то это вызвало отчаянный спор /.../; тогда меня и надоумили подать в факультет заявление, а тем временем попросить ЯВОРНИЦКОГО подать голос за меня, т.е. его голос был очень авторитетен. Я долго боролся, т.к. не решался вступать в высшую школу, чтобы читать в ней, но аргументы, что, мол, как бы я ни читал, это будет ... А перспектива академического пайка убедила меня. Я подал заявление и обратился к ЯВОРНИЦКОМУ, который и обещал поддержать мою кандидатуру. Наконец, в значительной степени благодаря его помощи, после долгой волокиты и откладывания кандидатура моя прошла и с апреля м[еся]ца 1921 г. я был избран и утвержден преподавателем истории Украины. С этого времени я стал чаще посещать его, обращаясь то за советом, то за книжкой. Когда в 1922 г. открыта была кафедра научных исследователей¹, то он, по собственной инициативе /даже без моего ведома/ провел меня сотрудником кафедры украиноведения по секции истории Украины, т.е. под непосредственным его начальством. В этом же году /, по-моему, же желанию/ меня провели секретарем Губархива и, наконец заместителем директора местного областного музея имени О.М. Поля. Послед-

---

¹ Мається на увазі Катеринославська/Дніпропетровська науково-дослідна кафедра українознавства 1922-1930 рр., яку створив та очолював Д. І. Яворницький.

нее было сделано после неожиданной смерти ЧЕРНЯХОВСКОГО¹ / брат киевского проф[ессора]/, которого ЯВОРНИЦКИЙ наметил на эту должность и с которым я был в самых лучших отношениях.

...Таким образом, как видите, отношения были у меня с ЯВОРНИЦКИМ хорошие. Я конечно, был бесконечно благодарен за все сделанное для меня /а сделано, как видите, было немало/ и смотрел на ЯВОРНИЦКОГО, как на лучшего своего друга. Но с первых же шагов моей работы выявилось мое не совсем нормальное положение в музее: музей тогда был закрыт; так что чтобы туда добраться, нужно было достать ключи, открыть двери и тогда уже там работать. Ключей от музея трое /американский замок/: у директора, старшего сторожа и у курьера, мне же даст бог. Когда нужно было пойти в музей /сначала я взялся ретиво взялся за работу², нужно было преподавать³ экспонаты/, то мне пришлось делать так: пройти до музея /трамвай еще не ходил/⁴ 4 1/2 версты, оттуда к директору за ключом 1 верста, назад в музей – тоже верста; когда я уходил из музея, то приходилось относить ключ назад и снова делать крюк две версты, а потом домой, – 4 1/2 в.; вот посещение музея стоило мне 13 верст пешком. Дальше, что мне бросилось в глаза, это недоброжелательное отношение со стороны старшего сторожа нежелание его подпускать меня близко к экспонатам. В кабинете директора есть небольшая витринка, где находятся ключи от всех витрин. Ключи от нее есть только у директора и у старшего сторожа. Первый мне категорически заявил, что их мне не даст; что же касается до второго, то, когда нам приходилось одновременно бывать, то я несколько раз обращался к нему отпереть ту или иную витрину, но каждый раз оказывалось, что нужная мне витрина наглухо забита или не могли подобрать к ней ключ. Когда же мне пришлось видеть, как те самые витрины легко открывались с первого слова директора, то стало все понятно. Вначале я официально зачислился заместителем директора и наивно считая себя и на самом деле за последнего, пробовал было проявить в том или ином свою инициативу, но с удивлением увидел, что все мои слова говорятя на ветер и все делается как-то иначе; на мои же заявления, техничным персоналом был дан ответ, что на

¹ Черняхівський Г.Г. (?–?) - катеринославський педагог, архівіст, член науково-дослідної кафедри українознавства.

² Так в тексті.

³ Так в тексті, можливо малося на увазі слово «передавати».

⁴ В тексті українською мовою.

это не было указаний со стороны профессора, а без него ничего не могут сделать. В конце концов я потерял всякую охоту проявлять свои пожелания и должен был перейти к пассивному поведению, которого придерживаюсь сейчас. И я вам совершенно искренне скажу, что не понимаю, для чего ЯВОРНИЦКИЙ ввел меня в штат музея. Потом, зимой, я уже стал нужен, но об этом речь впереди. В последних числах августа м[еся]ца того же 22 г. был ограблен музей: было взято золота, диадема скифской царицы, около 3000 – золотых, платиновых и серебряных монет, 40 табакерок золотых французской...¹ XVIII ст., взято много фальшивого серебра князя УРУСОВА. Тогда выяснилось, что оно было спрятано и нигде не записано. Обстоятельства этого грабежа чрезвычайно удивительны и непонятны, но о них не пишу. Когда посчастливится вас увидеть и вас это будет интересовать, то я вам устно это передам. Скажу только, что после этого мне на многое открылись глаза.

Впоследствии были арестованы трое служащих, которых продержали 3 м[еся]ца и освободили. Этим дело и кончилось. В 23 г. следовательно вновь приехал из Москвы, проводил допрос всех служащих, /только меня одного почему-то оставил в покое, хотя я считался заместителем директора/. С тем и поехал назад. В середине 23 г., хотя музей и продолжал быть закрытым, но несколько раз предписывалось его открыть и пропускать экскурсии; тут то все я понял, когда пришлось часами говорить, проводя экскурсии. Что касается этой работы, то тут мне никто не препятствовал. Она была предоставлена целиком мне. Не могу упустить еще одной подробности. Когда на адрес музея высылались московские, харьковские газеты, а я не имел возможности приобрести себе газеты и несколько раз обращался к директору, после прочтения газеты его женой и знакомыми, /а газеты передавались директору на дом и в музей не возвращались совсем/ дать мне хоть одну из них, но я ничего не добился. Директор мне все время говорил, что «Это не мое де, я все равно их не читаю», то говорит с «барыней». Все родственники и знакомые читали, а музей и служащие их не видели. Что касается архива, то вся моя деятельность сводилась к тому, что не раз на протяжении зимы пришлось ходить получать дела 18 века на квартиру профессора. Притом ключи от помещения архива и печать поручены служащему, а я, как ученый секретарь, лазил лишь по ворохам дел,

¹ Так у тексті.

которые лежали чуть не до потолка, закрытые пылью, и выбирал нужные. Когда я объяснился с ЧЕРНЯХОВСКИМ о разложении дел по квалификации и т.п. и делал свои по этому поводу предложения, я получал ответ: «что, мол, вам беспокоиться, это наше с ГОЛУБОВИЧЕМ / ЧЕРНЯВСКИЙ/ дело. Только один раз в апреле месяце мне предложили подписать ведомости на содержание служащих. Когда же я раньше спрашивал про эту ведомость, то мне говорили, что еще не получены деньги, да и вообще, что ничего не дают, так что и работы не может быть никакой. Между прочим, в отношении исследовательской кафедры было так: вначале я было рассердился и просил передать, можно ли над архивным материалом работать в таком виде, в каком он есть. И т.п. Мне отвечали: вы человек взрослый и сами должны знать, что вам интереснее. Вот тогда то я и выбрал себе тему про Юрия НЕМИРИЧА, о которой я вам уже не раз напоминал. Сколько я не просил дать мне возможность работать над архивными материалами, мне таковой не давали. Характерно в этом отношении будет дело с тем большим архивом, который хранится в музее: о нем он сам как-то мне проговорился, но когда я потом, поймав его на слове, напомнил ему про этот архив и просил дать мне возможность поработать над ним, – мне, как служащему в музее, это было чрезвычайно удобно, – то встретил решительный отпор и запрещение. Желая хоть посмотреть на эти материалы, /количество, характер, время, и т.д./, я несколько раз обращался к старшему сторожу, у которого хранятся ключи, чтобы он открыл мне помещение, но он каждый раз уклонялся, говоря, что туда нельзя добраться, потому что помещение, в котором находится архив, забаррикадировано мебелью и что убрать оттуда мебель очень трудно, что для этого надо много времени и т.д. Это вынудило меня в конце концов бросить мое намерение. Когда же, год тому назад, была начата проверка экспонатов, по приказу Политпросвета, было открыто это помещение, и мы вошли туда, то выяснилось, что оно совсем не было забаррикадировано и пройти к нему было очень легко.

Вот и не приходится сомневаться, по чьему приказу и с какой целью все это делалось. Когда же ежегодно от меня требовался отчет о проделанной работе и я, кроме изучения литературы, ничего не мог показать, то это мне ставилось на вид с выговором. Характерно, между прочим, что, по словам главного представителя исследова-

тельских кафедр в Екатеринославе проф[ессора] М.О. ЛЕБЕДЕВА¹ за все предыдущие годы ему не было ни одного моего отчета – случай ли это... А отчеты других сотрудников попадали от ЯВОРНИЦКОГО к ЛЕБЕДЕВУ. Очевидно, мой аккуратно подал к Сорочинской свинье. Это все свидетельствует об искренне хорошем отношении ко мне с самого начала нашего сотрудничества. Но я слишком выскочил вперед. Возвращаюсь к действиям. Но чтобы кончить с этим вопросом, возвращаюсь еще на минутку к нему. За все время, что я считался ученым секретарем в Губархе, т.е. с I/ II – 22 г. по май 23 г. я не получил ни копейки жалованья. Когда я спрашивал об этом, то мне «сам» говорил, что из Харькова ничего не дают. Приходилось этим удовлетворяться. Когда же летом 1923 г., в связи со спором директора с профессором ФОХТОМ² и проф[ессором] ЗАХВАЛИНСКИМ выяснилось, что жалование высылалось из Харькова в течении всего времени, я, на основании этого, спросил ЯВОРНИЦКОГО, то он мне, путаясь, пояснил, что дело у Ивана Глебовича /ЧЕРНЯВСКОГО/, который что-то там получал, а потому к нему и надо обратиться. Когда же я это сделал, то выслушал, буквально, такой ответ: «Не было работы, то и не будет денег». Спрашивается, мог ли технический секретарь дать такой ответ без соответствующего согласия своего патрона. А речь шла про жалованье за I и I/3 года, тому же, в тяжелые часы, когда мне приходилось продавать последнюю одежду, эти деньги назад в Харьков не возвращались, – куда же они девались. Ответ может быть один, это – с экономической стороны, а есть еще и юридическая: каким образом составлялись и подписывались требовательные ведомости на жалованье без моей подписи, как секретаря. Наверное, председатель подписывал их после секретаря – это значит, с его согласия, за ученого секретаря подписывался ЧЕРНЯВСКИЙ, такие ведомости видел в Харькове ЗАХВАЛИНСКИЙ. Судите сами, Михаил Сергеевич, насколько это поведение было моральным.

Пока достаточно, возвращаюсь назад.

Зимой 22 – 23 г. директор в музей не заглядывал, а когда нам предлагалось его открывать /зимой раза 4–5 было так/, то в холод-

---

¹ Лебедев М.И. (1863-1931) - вчений геолог, палеонтолог. Уповноважений Укрнауки (1922–1929).

² Фохт Ю.А. (?-?) - філолог, професор історико-філологічного факультету Катеринославського університету, ДІНО.

ном неотапливаемом помещении работать приходилось мне. С весны 23 г. музей был открыт, и вся тяжесть проведения экскурсантов/каковых прошло у нас тысячи/ лежала на мне. За все лето директор не провел ни одной экскурсии, кроме тех, что сам когда-нибудь приводил. А между тем, на протяжении этого лета, дважды была сделана проба выставить меня из музея. Переговоры велись /как мне потом говорил сам зав. Губполитпросветом/ особым способом, через того же ЧЕРНЯВСКОГО. Кроме того, по предложению директора, мне пришлось еженедельно бывать на заседаниях Политпросвета, давать отчеты о работе музея. Когда вопрос касался моей работы – экскурсии, то, понятно, я там мог давать требуемые информации, когда же приходилось давать отчет в отношении денежных дел, то здесь стало хуже. Дело в том, что административное управление музея носило характер деспотической монархии, в особенности в денежном отношении. Меня все время слишком далеко держали от денежных дел, и я в них абсолютно ничего не разбирал. Раз два я уклонился от ответа на вопросы в этой области, а потом, не желая себя компрометировать, должен был сказать правду о своей неосведомленности. Это произвело довольно сильное впечатление и, по моему мнению, послужило первым основанием для проверки экспонатов и вообще всего управления в музее. Последняя проба удалить меня из музея закончилась перемещением меня с должности заместителя директора /по представлению директора, эта должность была аннулирована, как ненужная/ на должность управляющего экскурсиями, ибо приближалась зима и директору настало время начинать свою болезнь. Все шло, как и в прошлом году, кроме того, что музею было дано немного угля, и он отапливался до февраля м[еся]ца, т.е. пока топливо не кончилось. И дальше пришлось работать уже в холоде. В начале января 1924 г. заведующий музейной частью был назначен Харьковом т. ОРМАН. Вступив в заведование своим отделом, он объявлением вызвал к себе директора на доклад. Последний эту повестку послал мне с резолюцией, что он предлагает мне его заменить. Пришлось идти. И когда вопрос о финансовой стороне был вновь затронут, то мне пришлось снова коснуться своей неосведомленности. Он покрутил носом и сделал у себя в блокноте заметку. Через несколько дней стало известно, что будет произведена проверка экспонатов. Назначено было несколько заседаний по этому делу, но они не состоялись

из-за отсутствия директора. Наконец, ОРМАН назначил заседание в помещении директора. Про него я увидел поздно, придя в музей, и сразу же побежал к директору. Пришел я как раз в тот момент, когда ОРМАН, в сопровождении своего доверенного, которому он хотел поручить проведение ревизии, взволнованный вышел из передней и собрался уходить. Он меня задержал, не дав переговорить с директором, и просил пройти с ним. Я вынужден был согласиться. По дороге он мне рассказал, что директор решительно протестует против проверки. Отказывается принимать в ней участие до весны, когда потеплеет, и он сможет прийти в музей. А между тем у него есть приказ Губисполкома, Паркома и Наробраза о немедленном проведении ревизии. Тут то он меня и спрашивает, не могу ли я, как заместитель директора, принять участие в этой ревизии до того времени, пока состояние здоровья позволит директору снова вступить в исполнение своих обязанностей. Что мне оставалось делать: отказаться – значит потерять службу, ибо я держался в музее только благодаря поддержке со стороны Политпросвета. Директор же, как я уже говорил, искал всевозможных способов для моего увольнения. Положение осложнилось еще тем, что за несколько дней до этого меня, на основании постановления губернс[кой] аттестационной комиссии, уволили из ИНО и я только поднял вопрос о пересмотре этого постановления. Так что, лишившись службы в музее, я мог очутиться совершенно на улице. Что было делать, я вынужден был согласиться. Судите меня за это, если я заслужил осуждения, но мне кажется, что каждый на моем месте сделал бы так же, как и я. Ревизия началась, и с первых же шагов стало ясно, почему директор был против нее. Начали с запорожского отдела и сразу же наскочили на кучу предметов, не имевших ничего общего с Запорожьем. А прятались там по разным уголкам, не будучи совершенно внесены в инвентарную книгу музея. Один только этот отдел дал несколько сот таких предметов.

Кроме того, выявилось, что некоторые экспонаты, значащиеся по тем или иным номером инвентарного каталога, в действительности не соответствуют последнему или их совсем нет. Между тем, директор во всем начал обвинять меня. Когда мне пришлось быть у него, то он мне прямо заявил, что считает главным виновником меня, ибо я не должен был дать согласия заместить его, а должен был отказаться от этого, заявив, что я не компетентен проводить это дело,

что я не разбираюсь и не понимаю в экспонатах, и т.д. Посоветуйте, уважаемый Михаил Сергеевич, что делать, как это самому себе приговор вынести, ибо что я за управляющий экскурсиями, когда ничего не понимаю в экспонатах. Этого сделать я не могу. Определенный вывод из этого был бы такой: раз вы не понимаете в экспонатах, то ему нет места в музее. Я этого не сделал в угоду директору и находился в музее, а тем временем в мою пользу решалось дело с увольнением меня из ИНО: по постановлению той же комиссии меня снова вернули в ИНО. Между тем, видя, что ревизия принимает скверный характер, директор начал отчаянную кампанию против ревизии в Харькове. Туда был командирован с письмами «к сильному мира сего», секретарь музея МУСАТОВ совершенно конспиративно. Что он там делал и говорил – не знаю. Только ОРМАН сказал мне, что получил письмо из Харькова, где пишут о письме МУСАТОВА и извещают, что объектом самых главных нападений был я. Впоследствии, как и следовало ожидать, получилось предписание: «Харьков не нашел нужным прекратить ревизии, а тот, осведомившись обо всем, еще энергичнее взялся за дело. С отъездом МУСАТОВА, музей попал в скверное положение: поехав секретно, он никому не передал своих обязанностей, затем началась весна, таял снег, а в одну ночь дал такую течь, что стали обваливаться стены, вследствие чего были испорчены II витрины. Впоследствии МУСАТОВ был отстранен, а для проведения работ была назначена особая комиссия, состоявшая из ректора ИНО КАШКАРЕВА Н.Н.¹, привлечены были студенты, которые продолжали учет экспонатов. Когда ректор резко поставил мне обвинение, что я, чтобы не навлекать на себя нареканий, отошел от этих работ, до того занятый все время экскурсиями, не принимал в дальнейшем участие в учете экспонатов. Однако, директор не удовлетворился этим делом и, как вам известно, поехал в Харьков и Киев. Вследствие его поездки я был уволен из музея 1 октября. На пост заместителя директора был приглашен РУДИНСКИЙ из Полтавы, а на должность ученого секретаря – Владимир БЕЛЫЙ из Киева, оба приехали в Екатериностав и бывали в музее, где я их встречал. Но РУДИНСКИЙ, узнав в чем дело, уехал отсюда и обратно не вернулся. Что же касается БЕЛОГО, то он, как человек, менее моральный, принял назначение заместителем директора.

¹ Кашкаров М.М. – историк, ректор Катеринославського/Дніпропетровського ІНО 1923–1926 рр.

Комментарии здесь излишни. Мне кажется, что, согласившись на это ценой моего увольнения из музея при таких обстоятельствах / без всяких мотивов/, он дал сам себе очень хорошую рекомендацию. К этому прибавлю, что в 18 году мы с ним работали одно время в Екатеринославе по украинской линии. Он, как председатель юношеского союза. У нас пронесся слух, что он выступал, как кандидат партии. Если это действительно так, то это еще яснее выявляет его оппортунистический наклон и показывает, как легко он меняет свои убеждения. В ответ на мое увольнение, т. КАШКАРЕВ /ему, как председателю комиссии, были даны диктаторские полномочия/ поставил в Наробразе вопрос о моем возвращении в музей. По приказу зав. Губнаробраза это было проделано через три дня после моего увольнения, и я был снова принят на прежнюю должность, а БЕЛОМУ пришлось вернуться в Киев. Так было дело. От П.О. ЕФРЕМОВА уже после возвращения его из Киева /когда он был у вас/ я узнал о ином; как будто бы БЕЛЫЙ заявил, что меня восстановили в должности по приказу учреждения, про которое не принято говорить. Про это я ничего не знаю, но невозможное в этом я ничего не вижу, ибо дело ведется бессменно с ведома этого учреждения /одновременно и по архиву/. Моя позиция для него вполне ясна. Желая это дело закончить, могли, вполне естественно, настаивать, чтобы никаких перемен не было. Перемена же в составе служащих и назначение нового человека было бы безусловно вредным. Все это я высказываю свое мнение, т. к. не знаю даже, можно ли это считать за действительность. Выдвигать же на таких шатких основаниях обвинение, что я есть сотрудник этого учреждения – это довольно смешная вещь. Сейчас ничего не могу сказать про последствия ревизии, это должна решить специальная комиссия в составе зав. Главполитпросвета, представителя Главнауки /т. ЯВОРСКИЙ/ и Прокуратуры. Ожидаем эту комиссию со дня на день. Ни в коем случае я не оставлю этого, точно узнаю в чем дело и, весьма возможно, поговорю с т. БЕЛЫМ посредством суда. По этом делу надеюсь к пасхе побывать в Киеве и переговорить обо всем – мне стыдно, уважаемый Михаил Сергеевич, что я отнимаю у вас столько времени своим письмом/. Я начал подробнее писать, но вторую половину пришлось сократить, – и то сколько она заняла места/. Но обвинение, которое брошено по моему адресу А.Е. КРЫМСКИМ¹, настолько тяжело и затрагивает не

¹ Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) – історик, письменник, перекладач. Брав участь в організації Академії наук України.

только меня, но и вас, как моего принцепала, что я все-таки осмеливаюсь послать вам эту подробную информацию. Повторяю снова: служебные дела, а не личные. Что касается моей позиции, то судите меня сами. Результаты ревизии в круглых цифрах: до 3000 экспонатов неизвестно куда попало¹ /между ними такие, как золотая диадема скифской царицы/, больше 10000 не зарегистрированных предметов /при общей сумме экспонатов в 37000, что составляет 25%/. Кое-какое количество документов, характеризующее с очень некрасивой стороны обращение с экспонатами со стороны администрации. Вот все, что я могу сказать.

Что касается архива, то, кажется, в этом месяце можно будет начать работу, т.к. помещение для занятий уже освобождено и требует небольшого ремонта. Про это обстоятельство пишу целыми днями. Всего хорошего.

Еще раз простите за большой размер письма. С глубоким уважением

Иван СТЕПАНОВ.

На конверте: Екатеринослав III- 25 г.

Адрес: г. Киев, ВУАН ул. Короленко 54, М. С. ГРУШЕВСКОМУ.

С подлинным верно: (*подпись*)

1. Дело-формуляр Грушевский Михаил Сергеевич // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 65. С. – 7537. – Т.1.
2. Каплун С. У розгорнутий наступ на теоретичному фронті / С. Каплун // Зоря. – 1931. – № 95.
3. Копилов С.А. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського / С.А. Копилов // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 1021–1026.
4. Материалы и предложения к пленуму горкома (КП(б)У) по вопросу о состоянии и задачах культурного строительства на Днепропетровщине // Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 925.
5. Мельник Л.М. 3 листів дослідників історії Південної України до Михайла Грушевського/ Л.М. Мельник // Південна Україна ХХ століття. – Запоріжжя. – 1998. – Вип. I. – С. 38–39.

---

¹ Можливо друкарська помилка і вірно пропало.

6. Мицик. Ю. З листів учених до М. С. Грушевського / Ю. Мицик, І. Тарасенко, Т. Шестюк // Магістеріум: історичні студії. – К., 2010. – № 41. – С. 75–86.
7. Панькова С.М. Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки / С.М. Панькова, В.А. Старков // Український археографічний щорічник. – К., – 2009. – Вип. 13/14 (16/17). – С. 555–618.
8. Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А.В. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 237 с.
9. Пронизати учбові програми марксо-леніновою методологією // Зоря. –1931. – № 71. – С. 2.
10. Сведения о распределении преподавателей по вузам на 1932/1931 учебный год // ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 1494.
11. Степанов И.С. Дело по обвинению / И.С. Степанов // Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ. П– 26835.
12. Степанов И. С. Письмо к М. С. Грушевскому 1.II.1925 г. // Дело-формуляр Грушевский Михаил Сергеевич Галузевый державний архів СБУ. Ф. 65. Спр. – 7537. – Т. 1. – С. 54–64.
13. Степанов I. Curriculum vitae // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 12. Спр. 7375.
14. Степанов I. Лист до Д. Яворницького 28.IX.1919 р. // Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького. Арх. – 19275.
15. Степанов I. Лист до Д. Яворницького 4.IV.1924 р. // Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького. Арх. – 25489.

Рецензії та огляди

С.І. Дегтярьов*Сумський державний університет*

Скирда І.М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: монографія / І.М. Скирда; наук. ред. С.І. Посохов. Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 252 с.

На сучасному етапі розвитку історіографії вельми актуальними стають ті дослідження, які пов'язані з визначенням поворотних подій в історії науки. І в цьому плані поява монографії І.М. Скирди «XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення» не є випадковістю, бо цей форум безперечно став важливою історіографічною подією початку ХХ ст., тією формою наукової комунікації, що сприяла процесам дисциплінації та інституалізації історичної науки. Актуальність теми даної роботи зумовлена ще й тим, що сьогодні майже немає ґрунтовних праць з історіографії археології.

Монографія І.М. Скирди має логічну структуру, яка є наслідком чітко визначених об'єкта та предмета дослідження. На основі аналізу широкого кола джерел і літератури авторка ретельно реконструювала цілісну картину підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду, що відбувся у Харкові у 1902 р. . У першому розділі «Теоретичні основи та методологія дослідження, джерельна база, історіографічний огляд» авторкою окреслено вихідні теоретичні положення, які покладені в основу дослідження. Вони відповідають домінуючим сьогодні поглядами на процес «конструювання минулого». Дослідження здійснювалося за допомогою таких концептів, як «інтелектуальна історія», «наукові комунікації», «інституалізація» та «дисциплінація» та ін.

В процесі дослідницької роботи для розкриття обраної теми, обґрунтування наукових положень та висновків було використано значний комплекс матеріалів з понад десяти архівних та музейних установ Харкова, Києва, Полтави, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Курська, Ростова-на-Дону. Автором виявлено й введено до

наукового обігу нові архівні джерела, що суттєво доповнюють уявлення про історію XII Археологічного з'їзду та події, що відбувались навколо нього.

Історіографічний огляд охоплює праці від перших спроб аналізу роботи XII Археологічного з'їзду в періодиці початку ХХ ст. до тематичних статей сучасних авторів з історії археології, етнографії, церковної археології, краєзнавства, архівної справи, а також праці візантиністів та музеєзнавців останніх років видання.

У другому розділі роботи «Підготовка XII Археологічного з'їзду» поетапно розглянуто систематичну наукову, пошукову та організаційну роботу, яка була розгорнута Московським та Харківським попередніми комітетами з метою підготовки XII Археологічного з'їзду. Авторкою переконливо доведено, що безпосередні організатори, координатори та керманічі цієї справи гідно впорались із завданнями, покладеними на них, що дозволило вивести підготовку з'їзду на якісно новий рівень у порівнянні з попередніми. У дослідженні слушно зазначено, що важливим кроком на шляху організації наукового форуму стало створення розгалуженої мережі регіональних підготовчих комітетів і відділень. Слід зазначити, що у даному розділі також реконструйована специфіка соціокультурного середовища, що сприяло актуалізації регіональних досліджень і надавало національного забарвлення історичній науці; зроблено акцент на залученні до підготовки з'їзду як широкого кола професіоналів, так і представників міської влади та громадськості (краєзнавців, учителів, духовенства тощо). В цілому І.М. Скірда робить аргументований висновок про те, що підготовку до цього з'їзду «слід визнати як глибоко продуману систематичну наукову та пошукову роботу» (с. 100). З цим, безперечно, слід погодитися, як і з тим твердженням, що це «сприяло подальшій професіоналізації та інституалізації історичної науки, розширенню напрямів і тематики наукових пошуків, дослідженню історичного наративу, акумуляванню наукового потенціалу тощо» (с. 101).

Третій розділ «Перебіг подій, результати роботи та історичне значення XII Археологічного з'їзду» присвячений аналізу правил, за якими проводився XII Археологічний з'їзд, та висвітленню роботи з'їзду. У цьому розділі також проаналізовано ті відмінності, що відрізняли організацію й проведення харківського археологічного форуму від попередніх. До того ж у цій частині монографії всебічно

схарактеризовано науковий доробок учасників харківського форуму та основні напрями його роботи: археологічний, етнографічний, історичний, краєзнавчий, мистецтвознавчий, археографічний тощо. Підсумком дослідження стало визначення наукового та суспільного значення XII Археологічного з'їзду в контексті процесів розвитку вітчизняної науки та формування української національної ідентичності. На нашу думку, саме цей розділ є найбільш фактологічно насиченим. Тут, зокрема, містяться відомості про безпосередніх учасників цієї визначної наукової події (400 осіб, з яких понад 60 мали наукові звання); велика увага приділена проблемам історії археології як в цілому, так і її розвитку в харківському регіоні.

Зроблені І.М. Скирдою узагальнення (с. 159–165) також заслуговують на увагу. Не можна не погодитися з авторкою в тому, що XII Археологічний з'їзд сприяв зростанню наукового рівня археологічних й історичних досліджень, суттєво вплинув на розвиток гуманітарних наук на українських землях та поза їх межами, що ця подія стала однією із найрезультативніших за своїм науково-громадським значенням на початку ХХ ст.

До безперечних переваг рецензованого видання слід віднести і запропоновані дослідницею додатки у вигляді низки схем і таблиць, які ілюструють не тільки процес підготовки до з'їзду, але і його роботу. Додатки надають інформацію про кількість і «географію» учасників XII Археологічного з'їзду та установи, які ті представляли, висвітлюють хроніку засідань тощо.

Наприкінці зазначимо, що книга І.М. Скирді про окрему подію в історії науки сама, на нашу думку, стала подією. Залишається лише висловити сподівання, що авторка продовжить досліджувати історію археології, а рецензована книга знайде свого вдумливого читача.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богдашина Олена Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, bohdashyna@gmail.com.

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, vengeralbert@gmail.com.

Вовк Ольга Ігорівна – кандидат історичних наук, заступник директора Центру краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, o.vovk.88@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>.

Горак Артур – доктор історичних наук, ад'юнкт Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської, artur.gorak@umcs.lublin.pl, <https://orcid.org/0000-0002-1964-9008>.

Дегтярьов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор Сумського державного університету.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, zhurba.oi@i.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>.

Івашченко Вікторія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор музею історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, ivashchenko@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0003-1799-012X>.

Каплін Олександр Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, o.d.kaplin@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0001-6658-713X>.

Куделко Сергій Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, kudelko_sm@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0003-1630-8774>.

Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>.

Новікова Людмила Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Посохова Людмила Юріївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, lpsokhova@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>.

Темірова Надія Романівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса, temirova600@gmail.com.

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Химка Джон-Пол – професор-емерит історії Східної Європи Альбертського університету.

ЗМІСТ

Розділ I

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

- Удод О.А.* Історик як публічний інтелектуал: європейський досвід і українські реалії 4

Розділ II

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРИКИ

- Богдашина Е.Н.* М. М. Ковалевский: особенности интеграции ученого в мировое научное сообщество 16
- Вовк О.І.* Соціальний капітал як особисте vs загальне благо (на прикладі життєпису В. Н. Каразіна) 27
- Горак А.* Влияние научной деятельности на образ царского бюрократа: Павел Николаевич Рыбников на западных окраинах Российской империи 38
- Журба О.И., Литвинова Т.Ф.* А.Г. Болебрух: верность теме, как способ саморепрезентации историка 54
- Іващенко В.Ю.* Образи «Учителя» та «Учня» в автобіографіях істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. 65
- Каплин А.Д., Новикова Л.В.* Профессор П.А. Безсонов (1827–1898): мнения друзей и недругов, самооценка 76
- Куделко С.М.* Символический капитал профессора В.И. Астахова: наследие и наследники 94
- Посохова Л.Ю.* Творча спадщина А.С. Лебедева: питання не/довіри 103
- Темірова Н.Р.* Ранньомодерна історія Донеччини у дослідженнях Василя Пірка 114

Розділ III

ІНТЕРВ'Ю

- Інтерв'ю з Джоном-Полом Химкою 124

Розділ IV**ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ**

- Венгер А.Г.** З листів до М.С. Грушевського: І.С. Степанов про конфлікт з Д.І. Яворницьким 131

Розділ V**РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ*****Дегтярьов С.І.***

- Скирда І.М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: монографія / І.М. Скирда; наук. ред. С.І. Посохов. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 252 с. 153

- Відомості про авторів** 156

Наукове видання

Харківський історіографічний збірник
Вип. 17

Збірник наукових праць
(*Укр., рос. та англ. мовами*)

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Відповідальний за випуск проф. С. І. Посохов

Підписано до друку 17.12.2018 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк ризографічний
Умов. друк. арк. 7,31 Наклад 50 пр.
Зам. № Безкоштовно

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13. 01. 2009 р.
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел.: +38-057-705-24-32